

T.C.

**NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI**

**ZEMAŞERÎ'NİN NEVÂBİĞU'L-KELİM ADLI ESERİNDEKİ VECİZELERİN
BELAGAT AÇISINDAN İNCELENMESİ**

NIHAT HÜSEYİN

ORC ID:0000-0001-9985-0205

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. ORHAN İYİŞENYÜREK

KONYA-2024

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	NİHAT HÜSEYİN		
	Numarası	21810601006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı /Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Orhan İYİŞENYÜREK		
Tezin Adı	Zemahşerî'nin <i>Nevâbiğu'l-Kelim</i> Adlı Eserindeki Vecizelerin Belagat Açısından İncelenmesi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

NİHAT HÜSEYİN

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	NİHAT HÜSEYİN		
	Numarası	21810601006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı /Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Orhan İYİŞENYÜREK		
Tezin Adı	Zemahşerî'nin <i>Nevâbiğu'l-Kelim</i> Adlı Eserindeki Vecizelerin Belagat Açısından İncelenmesi			

ÖZET

ZEMAŞERÎ'NİN NEVÂBİĞU'L-KELİM ADLI ESERİNDEKİ VECİZELERİN BELAGAT AÇISINDAN İNCELENMESİ

Ünlü Arap âlimi ve edebiyatçısı Zemahşerî, nesir türünde kaleme aldığı *Nevâbiğu'l-kelim* adlı eseriyle Arap edebiyatına değerli bir katkı sunmuştur. Bu eser, sadece edebî değeriyle değil, aynı zamanda taşıdığı ahlaki mesajlarıyla da dikkat çekmektedir. Bu çalışma, Zemahşerî'nin *Nevâbiğu'l-kelim* eserindeki belagat sanatlarını ve eser boyunca işlenen ahlaki değerleri ortaya çıkarmayı ve analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, nitel araştırma yönteminin bir alt kategorisi olan metin analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. *Nevâbiğu'l-kelim* eseri, belagat konularının sıralaması gözetilerek kapsamlı bir şekilde incelenmiş ve eser boyunca yer alan vecizelerin dilbilimsel ve üslupsal açıdan değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirme doğrultusunda, eserde kullanılan söz sanatları ve belagat unsurları belirlenmiş ve işlevleri analiz edilmiştir. Ayrıca, eserin taşıdığı ahlaki mesajlar da metin analizi

yöntemiyle çıkarılmış ve yorumlanmıştır. Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Zemahşerî'nin hayatı, eserleri ve *Nevâbiğu'l-kelim* hakkında genel bir bilgi sunulmuştur. İkinci bölümde ise *Nevâbiğu'l-kelim*'de yer alan vecizelerin içerdiği söz sanatları ve üslup özellikleri, belagat konularının sıralaması dikkate alınarak ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, Belagat.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Author' s	Name And Surname	NIHAT HÜSEYİN		
	Student Number	21810601006		
	Department	Islamic Sciences Department / Department of Arabic Language and Rhetoric		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Dr. Orhan İYİŞENYÜREK		
Title of the Thesis/Dissertation	Examination Of Proverbs In Terms Of Rhetoric (Vecize) al-Zamakhshari's Book Nawabig al-Kelim			

ABSTRACT

Examination Of Proverbs In Terms Of Rhetoric (Vecize) al-Zamakhshari's Book Nawabig al-Kelim

Zamakhshari, a famous Arabic scholar and literary figure, made a valuable contribution to Arabic literature with his prose work *Nawabigh al-kelim*. This work draws attention not only for its literary value but also for its moral messages and rhetorical subtleties. This study aims to reveal and analyze the rhetorical arts in Zamakhshari's *Nawabigh al-kelim* and the moral values throughout the work. This study was conducted by text analysis method, which is a subcategory of qualitative research method. The work *Nawabigh al-kelim* was analyzed comprehensively by considering the order of rhetorical subjects and the aphorisms throughout the work were evaluated linguistically and stylistically. In line with this evaluation, the rhetorical arts and rhetorical elements used in the work were

identified and their functions were analyzed. In addition, the moral messages carried by the work were also extracted and interpreted through textual analysis. The study consists of two main parts. In the first part, general information about Zamakhshari's life, works and *Nawabigh al-kelim* is presented. In the second part, the verbal arts and stylistic features of the aphorisms in *Nawabigh al-kelim* are analyzed in detail, taking into account the order of rhetorical subjects.

Keywords: Arabic Literature, Zamakhshari, *Nawabigh al-kelim*, Rhetorical.

ÖN SÖZ

Milattan önce Arap dili hakkındaki bilgiler az olduğu için bu konu hakkındaki araştırmalar yok denilecek kadar azdır. Milattan sonra Arap kabilelerinde bilgiler sözlü olarak aktarılmıştır. Bundan dolayı o dönemlerdeki savaşlar, ticaretler, eşkıyaların haberleri, sıra dışı hikâyeler ve bu konular hakkında söylenen etkili şiirler, ifade, tasvir ve terkip bakımlarından son derece gelişmiş ve müfredatı zengin bir dille sonraki asırlara nakledilmiştir.

İslam dini zuhuru ve Kur'ân-ı Kerim'in indirilmesi, kısa bir süre içinde Arap dilini evrensel bir dile çevirmiştir. İslam dinine giren insanlar Kur'ân-ı Kerim'i anlayabilmeleri için, Kureyş kabilesi başta olmak üzere tüm Arapların şiirlerini, hutbelerini, darbımesellerini ve günlük konuşmalarını öğrenmek istemişlerdir. Bu esnada kelam, tefsir, fıkıh, hadis ve diğer dinî ilimler ortaya çıktığı gibi, Arap dili nahiv, sarf, aruz ve belagat gibi ilimlere bölünmüştür.

Arap dili ve belagati, tarih boyunca âlimler tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Birçok bilgin sırf Arap dili belagatinin esaslarını ve inceliklerini anlayabilmek için Arap dilinin en saf halde bulunduğu çöllere ilmî yolculuklar yapmışlardır. Bu gibi gayretlerden elde ettikleri bilgileri de eserleriyle bize aktarmışlardır.

Hicretin 5. ve 6. asırlarında yaşamış olan Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî de hayatını Arap dili ve belagatine hizmete adanmış bu şahsiyetlerden biridir. Cârullah lakaplı Zemahşerî bir ilim olarak belagatin gelişmesine büyük katkılar sunduğu gibi hem nazım hem de nesir türü edebî eserler kaleme alarak pratik olarak da edebiyatla ilgilenmiştir.

Zemahşerî'nin birçok eseri bulunmaktadır. Çalışmanın konusu olan *Nevâbiğu'l-kelim* adlı eser, edebî düşüncenin pratiğe yansımaları olarak öne çıkmaktadır. Bu eser, çeşitli anlamlarda vecizeler içermekte, insan ve toplumun güzel ahlak ve erdemli davranışlarla donatılmasını amaçlayan özlü sözlerden oluşmaktadır. Zemahşerî ve eserleri üzerine birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, *Nevâbiğu'l-kelim* hakkında içerdiği edebî unsurlar açısından bir inceleme yapılmamıştır. Bu durum eserin edebî yönüyle incelenmesi gereğini doğurmuştur.

Bu çalışmada, *Nevâbiğu'l-kelim*'de geçen vecizeler tercüme edilecek ve belagat ilmi açısından incelenecektir. Giriş bölümünde, belagatin tarihine dair bazı bilgiler verilecek ve bu çalışmanın önemi ve amacı açıklanacaktır. Ayrıca kullanılan kaynaklar ve referanslar da bu bölümde belirtilecektir. Daha sonra, Zemahşerî'nin hayatı, seyahatleri ve eserleri hakkında

kısaca bilgi verilecektir. Kitap, öncelikle meânî ilmi, ardından beyan ilmi ve son olarak da bedî ilmi açısından incelemeye konu edilecek ve tekrardan kaçınmak maksadıyla temas edilen her konu için birkaç örnek sunulacaktır.

Çalışma boyunca değerli katkılarını esirgemeyen, bilgileriyle her daim beni destekleyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Orhan İyişenyürek'e, ufuk açıcı değerlendirmeleriyle yol gösteren hocalarım Doç. Dr. Ahmet Yıldız'a ve Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Sami Samancı'ya en içten teşekkürlerimi arz ederim.

Nihat HÜSEYİN

KONYA - 2024

İÇİNDEKİLER

NIHAT HÜSEYİN	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ	1
1. Tezin Problemi ve Konusu	4
2. Kuramsal Çerçeve ve Yöntem.....	4
3. Tezin Özgünlüğü	5
4. Tezin Kaynakları.....	6
5. Hârizm'deki Siyasi ve Kültürel Hayat	6

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEMAŞERÎ'NİN HAYATI.....	8
1. İlmi Görüşleri	8
2. Hocaları	12
3. Talebeleri.....	13
4. Eserleri	14

İKİNCİ BÖLÜM

ZEMAŞERÎ'NİN <i>NEVÂBİĞU'L-KELİM</i> İSİMLİ ESERİNİN BELAGAT İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRMESİ	20
1. <i>Nevâbiğu'l-kelim</i> 'in Önemi	20
2. <i>Nevâbiğu'l-kelim</i> 'in Meânî İlmi Açısından Değerlendirilmesi	22
2.1. Haber	22
2.2. İnşa	33
2.3. Kasr	38
2.4. Fasl ve Vasl	41
2.5. İcaz	45
2.6. Itnâb.....	47
2.7. Mûsâvât	50
3. <i>Nevâbiğu'l-kelim</i> 'in Beyan İlmi Açısından Değerlendirilmesi	51
3.1. Teşbih	51
3.2. İstiare	56
3.3. Mecaz	61
3.5. Kinaye	65

4. Nevâbiġu'l-kelim'in Bedî İlmi Açısından Deġerlendirilmesi	67
4.1. Cinas	68
4.2. Seci	80
4.3. İktibas	82
4.4. Tıbâk.....	84
4.5. Mukabele	86
4.6. Tевriye	87
4.7. Övme Yoluyla Yerme (te'kîdü'z-zem bimâ yüŖbihü'l-medh)	88
4.8. Mûraatu'n-nazîr	89
SONUÇ.....	92
KAYNAKÇA	95

KISALTMALAR

- b. : İbn, bin (ođul).
bk : Bakınız.
b.y. : Basım yeri yoktur.
hz. : Hazreti.
ö. : Ölüm.
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı.
t.y. : Tarihsiz yayın.
v.d. : Ve diğerleri.
y.y. : Yayıncı yoktur.

GİRİŞ

Cahiliye Dönemi'nde Ukâz panayırı Arap dilinin fesahat ve belagatinin en meşhur durağıdır. Orada şairler ve hatiplerin arasında gerçekleşen rekabet ve münazaralar fesahat ve belagatin seviyesini son derece yükseltmiştir. Bu çekişmeli durumun bir neticesi olarak şairlere söz sanatlarındaki yeteneklerine göre “en-Nâbiğa, el-Efvah, el-Münehhil ve'l-Müelhil” gibi lakaplar verilmiştir. İstiare ve teşbih gibi çeşitli edebî üslupların en üst düzeyde icra edildiği “el-Mu‘allekât” şiirleri Ukaz panayırı gibi toplantılarda söylenmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in Mekkeli müşriklere karşı hususen belagat yönüyle meydan okuması da esasen bu kültürün bir gereğidir.¹ Mekkeli müşrikler ayette çok tartışmacı bir kavim olarak nitelendirilmiştir.² Bu tartışmacı kavme, bizzat kültürel olarak üstün oldukları bir alandan meydan okunması, Kur'ân'ın mucizevi yönünün gücünü de gösterir niteliktedir.

İslam'ın zuhurundan sonra Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i nebeviler etkisiyle belagatin seviyesi farklı bir düzeye taşınmıştır. Cahiliye Dönemi'nde şiirlerde bulunan övgü, hiciv ve gazel vb. temalara dua, irşat, züht, fetihler, coşku, iftihar, şikâyet ve siyaset gibi temalar da şiirlere eklenmiştir.³ Bu dönemlerde dinî hutbelerin yanında siyasi ve öğüt hutbelerinde de gelişmeler yaşanmıştır. Tarih kitaplarında bu dönemin en ünlü hatipleri arasında Hulefâ-yı Râşidîn'dan sonra Haccâc b. Yusuf es-Sekafî (ö. 95/714), Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673), Sehbân b. Vâil el-Bâhilî (ö. 54/674), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738) ve Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) gibi isimler de yer almaktadır.⁴

Emevîler Dönemi'nde belagati geliştiren faktörlerden biri de insanların şehirlere yerleşmesi ve yaşantının çeşitli yönlerden gelişmesidir. İlim ve itikat ekollerinin ortaya çıkması, bu gelişmelerin en bariz sonuçlarından biri olarak kabul edilmektedir. Mevzubahis dönemde Mutezile, Mürcie, Kaderiye, Cebriye, Şîa ve Hâricî ekollerinin ortaya çıkmasıyla fikrî açılımlar çoğalmış ve herkesin kendi fikrini muhatabına karşı savunmaya çalıştığı bir ortam oluşmuştur. Bunun bir sonucu olarak her ekol kendi fikrini destekleyen delilleri tespit çabasına girmiştir. Naslara dair yapılan yorumlarla elde edilen bu delillerin tespiti de ancak

¹ Şevkî Dayf, *el-Belâğa tetavvur ve tarih* (Kahire, Dârü'l-maarif, 9. Basım, t.y.), 9-12.

² Zuhurf 43/58.

³ Sami Mekki el-Ânî, *el-İslam ve 'ş-şiir* (Kuveyt, Alemu'l-marife, 1996), 67-104.

⁴ Câhiz, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Beyan ve't-tebyîn* (el-Memleketü'l-müttehede, Müessesetü Hindâvî, 2017), 285-325; Dayf, *el-Belâğa tetavvur ve tarih*, 14-15.

Arap dilinin belagat yönüne yoğunlaşılmasıyla mümkündür. Dolayısıyla özellikle nasları doğru yorumlamak adına belagat ilmi de bahsi geçen sürece paralel olarak gelişmiştir.⁵

Emevîler Dönemi'nde şiirin de farklı bir yön almaya başladığı görülmektedir. Şairler halifelere, liderlere ve cömert insanlara methiyeler söyleyip karşısında büyük ödüller kazanmışlardır. Diğer şairlere karşı da hiciv kasideleri söyledikleri için rekabet daha fazla yükselmiştir. Bu esnada Ukâz panayırına benzer bir şekilde Basra ve Kûfe şehirlerinde sırasıyla el-Mirbed ve el-Künâse panayırları kurulmuştur. İnsanlar, Arap dilini ve şiirleri öğrenmek için söz konusu panayırlara büyük ilgi göstermişlerdir. Hiciv sanatının önde gelen isimlerinden kabul edilen Cerîr b. Atıyye (ö. 110/728) ve Ferezdak (ö. 114/732) el-Mirbed panayırında şiir söyleyen şairler arasındadır.⁶

Abbasîler Dönemi'nde belagat ayrıntılı ve sistematik bir şekil almaya başlamıştır. Tercüme hareketinin başlaması ve Beytülhikme'nin kurulması belagatin gelişmesinin en belirgin sebepler arasında sayılabilir. Tercüme hareketinin öncülerinden olan İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 142/759) edebî, siyasi ve felsefi bazı kitapları çevirmesiyle, edebiyatın rotasının değiştiğini söylemek mümkündür. Fars, Grek ve Hint kültürlerinin Arapçaya çevrilmesi özellikle nesir sanatını büyük ölçüde etkilemiştir.⁷

Abbasîler Dönemi'nde yaşam şartlarının ilerlemesinin etkileri şiirlere de yansımıştır. Bu dönemde şairler klasik Arap şiirinin geleneklerini devam ettirip şiirlerinde bedî sanatına ağırlık vermişlerdir. Bedî terimini ortaya koyan Müslim b. el-Velîd (ö. 208/823) ve Ebû Temmâm (ö. 231/846) bu akımının şairleri arasında zikredilebilir. Aynı dönemde şairler, halifelere övgü şiirleriyle beraber kendi eğlence hayatlarını ve haz sevgisini de tasvir etmişlerdir. Bu akımın başında gelen şairler Ebû Nüvâs el-Hasan b. Hâni' (ö. 198/813) ve Beşşâr b. Bürd'dür (ö. 167/783-84). O dönemde, şiir sahasını genişleterek şiiri kolaylaştıran ve günlük konuşmaların seviyesine indirmeye çalışan Ebû'l-Atâhiye (ö. 210/825) gibi isimler de bulunmaktadır.⁸

Abbasîler Dönemi'nde dilcilerden başka kelimcilerin de belagatle ilgilendiği görülmektedir. Mutezile mezhebinin temelleri çeşitli olaylara dayansa da yaygın kanaate göre büyük günah işleyen kişi konusundaki meşhur münazara mezhebin ortaya çıkmasının temel

⁵ Dayf, *el-Belâğa tetavvur ve tarih*, 16.

⁶ Corcî Zeydân, *Tarihu adabi'l-luğati'l-Arabiyye* (Kahire, Müessesetü Hindâvî, 2013), 282- 292; Dayf, *el-Belâğa tetavvur ve tarih*, 16.

⁷ Nâzım Reşîd, *el-Edebu'l-Arabi fi'l-asrı'l-Abbasî* (Musul, Müdiriyyetü Dâru'l-kutub, 1989), 150-152; Dayf, *el-Belâğa tetavvur ve tarih*, 19-20.

⁸ Zeydân, *Tarihu adabi'l-luğati'l-Arabiyye*, Dayf, *el-Belâğa tetavvur ve tarih*, 27-28.

sebebi olarak kabule edilmektedir.⁹ Kendi teorilerini desteklemek için Mutezile âlimlerinin belagat ve beyana verdikleri önem zamanla artmıştır. Öyle ki mezhebin kurucularından Vasıl b. Atâ (ö. 131/748) büyük bir hatip olarak bilinir. Aynı şekilde Mutezile fikrini benimseyen fesahat ve belagat alanında öne çıkmış birçok kalamcı vardır. Öyle ki belagatin günümüze ulaşan en eski tanımı, Mutezile âlimi Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) kitabında bulunmaktadır. Bir başka Mutezilî âlim olan Câhiz (ö. 255/869) da *el-Beyan ve't-tebyîn* adlı kitabında Grek, Rum, Fars ve Hint kültürlerindeki belagatin tanımını yapmaya çalışmıştır. Onun bu kitabının belagat ilminin müstakil bir hüviyet kazanmasında önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Söz konusu kitapta belagatin çeşitli konularından bahsedilmiştir. Ardından gelen İbn Kuteybe (ö. 276/889), Müberred (ö. 286/900) ve Sa'leb (ö. 291/904) gibi âlimler kitaplarında belagat hakkında daha kapsamlı tarifler yapmışlardır.¹⁰

İbnü'l-Mutez (ö. 296/908) bedî sanatına dair ilk müstakil eser olarak kabul edilen *el-Bedî*' kitabını telif etmiştir. İbnü'l-Mutez ayet, hadis, sahabe sözleri ve kadim şiiirlerle bedî sanatının eski olduğunu kanıtlama gayretine girişmiştir. Abbasî Dönemi'nde Ebû Temmâm (ö. 231/846) ve akranları şiiirlerinde bedî sanatını abartılı bir şekilde kullanmışlar ve bunun bir neticesi olarak söz konusu sanatlar onlara nispet edilmeye başlanmıştır. İbnü'l-Mutez buna karşı *el-Bedî*' kitabını yazmış ve sanatların sanılandan daha eski olduğunu belirtmiştir. İbnü'l-Mutez'den sonra belagat, şiiir ve nesir hakkında çeşitli çalışmalar ortaya çıksa da bunların belagete müstakil bir hüviyet kazandırdığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir.¹¹

Hayatı hakkında fazla bilgiye ulaşılabilen Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) *Esrârü'l-belağa* ve *Delâilü'l-i'câz* adlı eserlerinde beyan ve meânîye dair teorilerin kendi zamanında ulaştıkları son halini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Söz konusu eserde beyan ilmi teşbih, istiare, mecaz ve kinaye olarak sınıflandırılmıştır. *Delâilü'l-i'câz*, husûsen Kur'ân'ın icazına dair geliştirilen nazım teorisi hakkında kaleme alınmıştır ve meânînin müstakil bir başlık olarak ele alınmaya başlamasına sebep olmuştur. “Şeyhu'l-belâğa” ve “imâmü'n-nühât” unvanlarıyla tanınan Cürcânî'nin döneminde belagat ilminin, beyan, meânî, bedî şeklinde üç kısma ayrılıp son halini aldığını söylemek mümkündür.¹²

Cürcânî'den sonra belagatin kimliğini daha fazla vuzuha kavuşturan en önemli isimlerden biri de Zemahşerî'dir (ö. 538/1144). Onun Arap dili ilimlerine dair yaptığı

⁹ Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmiyye, t.y.), 40-43.

¹⁰ Askerî, Ebû Hilal el-Hasen b. Abdullah b. Sehl, *Kitâbü's-sinâ'ateyn* (b.y., Dârü ihyâi'l-kutubi'l-Arabiye, 1. Basım, 1952), 4-5; Dayf, *el-Belâğa tarih ve tetavvur*, 33-62.

¹¹ Reşid, *el-Edebu'l-Arabî*, 141; Dayf, *el-Belâğa tarih ve tetavvur*, 67-75.

¹² Dayf, *el-Belâğa tarih ve tetavvur*, 160-163.

çalışmalar bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. Öyle ki onun Kur'ân-ı Kerim'in belagat yönlerini açıklamak için kaleme aldığı *el-Keşşâf* isimli tefsiri, bu alandaki en güzel eserlerden biri telakki edilmiştir.¹³

1. Tezin Problemi ve Konusu

Belagat sanatları, insanın doğuştan gelen dil yeteneğinin gelişim süreci içerisinde, özellikle Kur'ân-ı Kerim'in etkisiyle önemli bir boyut kazanmıştır. Cahiliye Dönemi şairlerinin şiirleriyle ve İslam'ın ilk dönemlerinde yaşanan yoğun ilmî tartışmalarla birlikte belagat bilinci daha da derinleşmiş, dilin inceliklerini keşfetme çabaları artmıştır. Bu süreçte, dil konusundaki eserlere duyulan ilgi de artmış ve belagat ilmi önemli bir disiplin haline gelmiştir. *Nevâbiğu'l-kelim*, müstakil bir belagat kitabı olmasa da, içerdiği veciz sözlerle belagat alanında önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma, Zemahşerî'nin bu eserindeki vecizeleri merkeze alarak, Arap belagatinin temel kavramları ve sanatları çerçevesinde onları incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, gereken durumlarda veciz sözlerin dilbilgisi yapılarından, kullanılan söz sanatlarına, ifade ettikleri anlamlara ve taşıdıkları kültürel ve dinî referanslara kadar geniş bir yelpazede değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır.

Arap dilinin inceliklerini ve belagat sanatlarını en güzel şekilde yansıtan eserlerden biri olan *Nevâbiğu'l-kelim*, Zemahşerî'nin dil hâkimiyeti ve birikimlerinin bir ürünüdür. Eser, Arap dilini inceleyen araştırmacılar tarafından sıklıkla incelenmiş olsa da, özellikle belagat bağlamında kapsamlı bir akademik çalışmaya konu olmamıştır. Bu eksikliği gidermek amacıyla hazırlanan bu çalışma, *Nevâbiğu'l-kelim*'deki veciz sözlerin belâği yönlerini derinlemesine analiz etmeyi hedeflemektedir.

2. Kuramsal Çerçeve ve Yöntem

Çalışmanın ana konusunun *Nevâbiğu'l-kelim*'in belagat sanatları açısından incelenmesi üzerine olmasının zaruri bir sonucu olarak ilgili belagat kavramları kısaca tanıtılacaktır. Bunun yanında Zemahşerî'nin hayatı, tefsir, kelam ve dil hakkındaki görüşleri ve eserleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Bu tez, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın konusu hakkında genel izahlar yapılmıştır. Konuya dair oluşmuş literatür yine girişte ele alınacaktır. Birinci bölümde müellifin hayatı, eserleri, takip ettiği ekoller hakkında kısaca bilgi verilecektir. İkinci bölümde ise, *Nevâbiğu'l-kelim* belagat açısından incelenecektir. Bilhassa çalışmanın temel

¹³ Dayf, *el-Belâğa tarih ve tetavvur*, 221-225.

taşını oluşturan ikinci bölümde, müellifin sözleri -Türkçeye de çevrilerek- belagat ilmi çerçevesinde analiz edilecektir.

3. Tezin Özgünlüğü

Zemahşeri'nin *Nevâbiğu'l-kelim* adlı eseri, Arap edebiyatında veciz söylemin zirvelerinden biri olarak kabul edilir. Bu çalışma, eserin yalnızca dilbilimsel ve edebî yönlerini değil, aynı zamanda ara sıra psikolojik ve sosyolojik derinliklerini de mercek altına almayı amaçlamaktadır. Zemahşeri'nin vecizelerindeki bilinçaltı mesajlar, toplumsal normlar ve bireysel deneyimler arasındaki ilişkilere yer yer dikkat çekilecektir. Bu bağlamda, eserin, Arap toplumunun o dönemdeki düşünce yapısını ve değer yargılarını yansıtan bir ayna olduğu iddiasını test etmek hedeflenmektedir.

Yapılan kapsamlı literatür taraması sonucunda, *Nevâbiğu'l-kelim* eserindeki veciz söylemlerin edebî boyutun bu denli detaylı bir şekilde incelendiği bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fakat *Nevâbiğu'l-kelim* üzerine bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan biri, eserin dilsel yönlerini açıklamasıyla birlikte vecizelerin çoğu bedî sanatına dikkat çeken Dâmadzâde'nin (ö. 1203/1789) *el-Hikemu'r-revâbiğ* adlı eseridir. Dâmadzâde'nin eseri 2016'da Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Ferahiye Sakarya tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak tahkik edilmiştir. Hacı Çiçek tarafından ise 2016 yılında "*Zemahşeri'nin el-Kelimu'n-nevâbiğ Adlı Eserin Şerh ve Tercümelerine Dair Bir Değerlendirme*" başlıklı bir makale yayımlanmıştır.

Ferahiye Sakarya'nın çalışması *el-Hikemu'r-Revâbiğ*'in nüshaları arasında tercihte bulunması, hareke ve noktalama işaretleri koyması, vecizleri numaralandırması ve eseri kolaylıkla okunacak hale getirmesi gibi yönleriyle temayüz etmektedir. Hacı Çiçek'in makalesinde ise Teftâzânî'nin (ö. 792-1390) *en-Niamü's-sevâbiğ* şerhiyle birlikte Yusuf Sıdkî Efendi'nin (ö. 1319/1866) *el-Mehâsinu'l-husâm Şerhu Nevâbiği'l-kelim* ve Ali Nazîmâ'nın (ö. 1354/1935) *el-Kelimu'n-nevâbiğ Tercümesi* ele almıştır. Bu makalede zikredilen eserler mukayeseli bir şekilde analiz edilmiştir. Çalışmamızda bunlardan farklı olarak *Nevâbiğu'l-kelim*'de geçen farklı ifadeler şerhler göz önünde bulundurularak incelenecek, vecizeler Türkçeye çevrilecek ve belagat ilminin meânî, beyan ve bedî alanlarının verilerine göre yorumlanacaktır. Neticede bu çalışma, Arap edebiyatı ve düşünce tarihi alanına küçük bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

4. Tezin Kaynakları

Bu çalışmada kullanılan temel kaynaklar arasında Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı eseri ve Kazvîni'nin (ö. 739/1338) *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eseri bulunmaktadır. Ayrıca, *Telhîsu'l-Miftâh*'ın belagat konularını açıklayan bazı şerhlerinden de yararlanılmıştır. Modern kaynaklardan da *Cevâhirü'l-belâğa* ve *el-Belâğatü'l-vâziha* isimli eserler kullanılmıştır.

Nevâbiğu'l-kelim'in şerhleri arasında, Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *en-Niamü's-sevâbiğ*'ı ve Dâmadzâde'nin (ö. 1203/1789) *el-Hikemu'r-revâbiğ*'ı eserin sıklıkla başvuru şerhleri olması dolayısıyla temel kaynaklar arasındadır.

Dil terimleri ve tanımlar için *el-Ayn*, *Cemheretü'l-lüğa*, *es-Sihâh*, *Esâsü'l-belâğa*, *Muhtârü's-sihâh* ve *el-Mısbâhu'l-münîr* gibi sözlüklerden yararlanılmıştır.

Zemahşerî'nin hayatına dair bilgiler, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mucemü'l-üdebâ* adlı eseri, İbn Halikkân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâü ebnâi'z-zaman* adlı eseri ve İbnü'l-İmâd el-Hanbelî'nin (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* adlı eseri esas alınarak derlenmiştir. Ayrıca, Zemahşerî hakkında yapılmış bazı modern çalışmalardan da yararlanılmıştır. Zemahşerî'nin eserindeki bazı hikmetli ifadelerinin tercümesi için de Taceddin Uzun'a ait olan *Nevâbiğu'l-kelim Seçme Şiirler ve Tercümeleri* kitabından istifade edilmiştir.

5. Hârizm'deki Siyasi ve Kültürel Hayat

Hârizm, 5. ve 6. asırda Orta Asya ve İslam dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Din eğitiminde, günlük hayatta evler ve çarşılar başta olmak üzere medreseler ön plana çıkmıştır. Bu dönemde ilim adamları halkın saygı ve takdirini görmüştür. Hârizm halkı ibadet eden, cömert ve güzel ahlaklı insanlardan oluşmuştur. Zemahşerî, *Rebû'l-ibrâr* adlı eserinde birçok yerde Hârizm'i övmüştür.¹⁴

Hârizm, sahip olduğu öneme istinaden farklı devletlerin elde etmek için çekiştiği bir bölge olmuştur. Uzun süre Selçuklular'ın hükmettiği Hârizm'de Zemahşerî, Ebû'l-Feth Celâlüddîn Melikşâh (ö. 485/1092), Rükneddin Ebû'l-Muzaffer Berkıyruk (ö. 497/1104), Gısayeddin Muhammed Tapar (ö. 511/1118) ve Muizzü'd-dîn Ebû'l-Hâris Sencer (ö. 552/1157) gibi sultanların hükümdarlıklarına şahit olmuştur. Daha sonra bu şehrin yönetimi

¹⁴ Hamevî, Yâkût b. Abdullah, *Mucemü'l-büldân* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmiyye, 2. Basım, 2011), 2/452-455; Kemal Cebrî Abherî, *ez-Zemahşerî sîretühü âsârühü ve mezhebuhu'n-nahvî* (Amman, Dârü'l-cinân, 1. Basım, 2014), 11-12; Sâmerrâî, Fadıl Salih, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye ve'l-belâğiyye inde'z-Zemahşerî* (Bağdat, Matba'tü'l-irşat, 1970), 9.

490/1097 yılında Anuş Tegin (ö. 490/1097) ve oğulları tarafından kurulan Hârizmşahlar'a geçmiştir. Zemahşerî ve 521-551/1126-1156 yılları arasında hükümdarlık yapan sultan Atsız (ö. 551/1156) arasındaki ilişki kuvvet kazanmış hatta Zemahşerî Atsız için *Mukaddimetü'l-edeb* isimli eserini kaleme almıştır.¹⁵

Zemahşerî'nin gençliği Selçuklu Devleti'nin en parlak döneminde geçmektedir. Sultan Melikşah (ö. 485/1092) döneminde insanlar refah ve huzur içinde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca Sultan Melikşah'ın döneminde vezirlik makamını üstlenen ve Nizâmiye medreselerini inşa eden Nizâmülmülk (ö. 485/1092) ilim talebesine ve âlimlere çok değer vermiş, çeşitli yerlerde medreseler ve kütüphaneler kurmuş, ilim dışında meşgaleleri olmaması için ilim ehline yüksek maaşlar tahsis etmiştir.¹⁶

Selçuklular ilme ve ilim adamlarına büyük değer vermişlerdir. Onların dönemlerinde Şirâzî (ö. 476/1083) ve Gazzâli (ö. 505/1111) gibi İslam tarihinde tanınmış birçok ismin yetişmiştir. Aynı şekilde Hârizmşahlar da ilim adamlarına büyük önem vermişlerdir. Bu sebeple Zemahşerî, eserlerinde onlardan övgüyle bahsetmiştir.¹⁷

¹⁵ Sâmerî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 7-8; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 13-14.

¹⁶ Sâmerî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 8; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 15.

¹⁷ İsfahânî, İmâdüddin, *Tarihu Devleti âl Selçuk* (el-Memleketü'l-müttehide, Müessesetü Hindâvî, 2017), 25; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 14-15.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI

Zemahşerî günümüzde Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz, Taşauz) ili Köroğlu ilçesinde bulunan Zemahşer köyünde 27 Receb 467/18 Mart 1075 tarihinde dünyaya gelmiştir. Tam adı Cârullah Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'dir.¹⁸ Zemahşerî'nin ailesi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Nitekim dedesinin ismi konusunda tarihçiler arasında ihtilaf vardır. Bundan dolayı bazı kaynaklarda Zemahşerî'nin nesebi şöyle zikredilmiştir: Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî.¹⁹ Mekke'de uzun zaman yaşadığı için Allah'ın komşusu anlamına gelen "Cârullah" lakabı kendisini verilmiştir. Hârizm'in gururu anlamına gelen "Fahru Havârizm" lakabı ise talebeleri tarafından verilmiştir.²⁰ Zemahşer köyünde imamlık görevini üstlenen Zemahşerî'nin babası, maddi zorluklar nedeniyle terziliği öğrenmesi için Zemahşerî'yi küçük yaşta Hârizm'e götürmüştür. Ayrıca Zemahşerî'nin babasının siyasi nedenlerle hapse girdiği ve hapiste vefat ettiği rivayet edilmektedir.²¹

Zemahşerî'nin bir bacağına kesik olduğu ve protez bacak kullandığı hususunda rivayetler vardır. Mesela İbn Hallikân, Zemahşerî'nin Hârizm bölgesinde şiddetli soğuk nedeniyle donan bacağına kesilmek zorunda kaldığını aktarmaktadır.²² Bu konuda bir başka rivayete göre ise Zemahşerî annesinin bedduasını şöyle aktarmaktadır: "Çocukken bir serçe tutup ayağını ipe bağlamıştım. Ancak elimden kaçıp bir deliğe girdi. Ben de ipi çektim ve kuşun ayağı koştum. Bunu gören annem: 'Kuşun ayağını kestiğin gibi Allah da senin ayağını kessin' dedi."²³

1. İlmî Görüşleri

Hârizm bölgesi o dönemde Mutezile'nin merkezi ve akli düşünce tarzının ön plana çıktığı bir bölge konumundadır. Felsefe ve mantığın bu bölgede büyük etkisi bulunmaktadır. Zemahşerî, Mutezile'nin önde gelen isimlerinden hocası Muhammed b. Cerîr ed-Dabbî el-

¹⁸ Mustafa Öztürk, Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235-238.

¹⁹ Hamevî, Yâkût b. Abdullah, *Mucemü'l-üdebâ* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2012), 5/489; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâü ebnâi'z-zaman* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2012), 4/398.

²⁰ İbn Yaîş, Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Ali b. Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2011), 1/6.

²¹ Abherî, *ez-Zemahşerî*, 25.

²² İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felah Abdullhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2012), 4/281-283.

²³ Safedî, Salâhuddin Halîl b. İzzidîn b. Aybeg, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2010), 19/191-196.

İsfahânî'den (ö. 507/1113) etkilenecek onun mezhebini benimsemiş adalet, tevhid, el-menzile beyne'l-menzileteyn, va'd, vaîd, emr-i bi'l-marûf ve'n-neh-y-i ani'l-münker prensiplerinden oluşan usûl-ü hamseyi farklı eserlerinde şerh etmiştir.²⁴

Zemahşerî, Mutezile'yi savunmuş, Bağdat başta olmak üzere birçok yerde karşıt görüşte olanlarla münazaralar yapmış ve son dönemlerinde Mutezile'nin öne çıkan isimlerinden biri olmuştur. O, söz konusu mezhebi savunmakla beraber bununla iftihar da etmektedir. Hatta kapıda beklerken “kim o?” sorusuna “Ebû'l-Kâsım el-Mutezilî” şeklinde cevap verdiği nakladilmektedir. Zemahşerî, Mutezilî olmaktan iftihar ettiği gibi bu mezhebi *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl fi vucûhi't-te'vîl* isimli tefsiri ile savunmuştur.²⁵

Zemahşerî, *Keşşâf* adlı eserinde kendine özgü bir üslup izlemiştir. O, ayetle ilgili hadis ve sahabe kavillerini aktardıktan sonra dilsel yönleri, ayetin taşıdığı anlamları ve belagatle alakalı hususları ele almıştır. Eseri diğer tefsirlerden ayıran en temel özelliği söz konusu belâği hususlardır. Eserin bu özelliği, ayetleri Mutezilî düşünce yapısına göre tefsir etmesine rağmen birçok kişi tarafından onun övülmesine sebep olmuştur. Eserin taşıdığı Mutezilî düşünce yapısına şu noktalar örnek verilebilir: O, ru'yetullah konusu ile ilgili A'râf suresinde geçen ayeti:²⁶ *قَالَ رَبِّ ارْنِي أَنْظُرُ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرَاكَ* “*Ey Rabbim, göster bana kendini de bakayım sana*” dedi. *Rabbi ona buyurdu ki: Beni katiiyen göremezsin*” ayetindeki لن edatına tekidlenmiş olumsuzluk (nefî ale't-te'kîd), *el-Ünmûzec fi'n-nahv* eserinin bazı nüshalarında da ebedî olumsuzluk (nefî ale't-te'bîd) anlamı yükleyerek Allah'ın görülmesi hakkındaki yaklaşımlarından dolayı ehlisünneti tenkit etmektedir.²⁷ İbn Hişâm el-Ensârî (ö. 761/1360) ve Üşmûnî (ö. 918/1513) gibi nahiv âlimleri bu noktada Zemahşerî'yi eleştirmektedir. Konu ile ilgili ayetler ve hadisler dikkate alındığı zaman bu hususta Zemahşerî'nin doğrudan uzaklaştığı görülmektedir. Nitekim Bakara suresinde geçen:²⁸ *وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ وَاللَّهُ* “*Fakat elleriyle işledikleri yüzünden onu hiçbir zaman temenni edemeyecekler. Allah o zalimleri bilir*”, ve Meryem suresinde bulunan:²⁹ *إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا* “*ben Rahman (olan Allah)a bir oruç (susmak) adadım. Onun için bugün hiçbir kimseyle konuşmayacağım*” ayetlerinde ebedî olumsuzluk bildirmemektedir. Şayet böyle bir anlam

²⁴ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 489; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 48.

²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 399; Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 489; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 48.

²⁶ A'râf 7/143.

²⁷ Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl* (İstanbul, Mektebetü'l-irşad, 1. Basım, 2021), 3/274-283; Erdebilî, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdülganî, *Şerhu'l- Ünmûzec* (Dağstan, Mektebetü nuri'l-İslam, 2. Basım, 2014), 194.

²⁸ Bakara 2/95.

²⁹ Meryem 19/26.

taşıymış olsa ilk ayetteki *أبداً* ikinci ayetteki *اليوم* ifadeleri anlamsız bir hal kazanmakta ve çelişkiye yol açmaktadır.³⁰

Zemahşerî'nin eleştirildiği bir diğer mesele İbn Hallikân'ın naklattığı şu olaydır: Zemahşerî, *Keşşâf*'ı yazarken mukaddimesine *الحمد لله الذي خلق القرآن* (Kur'an'ı yaratan Allah'a hamd olsun) cümlesi ile başlamıştır. İnsanlar bu cümleyi görünce eserinden uzaklaşır diye uyarılınca söz konusu cümleyi *الحمد لله الذي جعل القرآن* şeklinde değiştirmiştir. Oysaki Mutezile'ye göre *جعل* fiili de *خلق* anlamındadır. Günümüzde mevcut *Keşşâf*'ın *الحمد لله الذي أنزل القرآن* şeklinde başlaması hakkında, bunun bizzat Zemahşerî tarafından değil de başkaları tarafından yapılan bir düzeltme olduğu söylene de Kâtip Çelebi bu rivayeti kabul etmemektedir. Eserde eleştirilen ve hakkında çalışmalar yapılmasına zemin hazırlayan daha birçok itizâlî fikir örneği bulunmaktadır.³¹

Zemahşerî fıkıh açısından Hanefî mezhebini benimseyip kitaplarında Hanefî mezhebini birçok yerde övmektedir. *Nevâbiğu'l-kelim*'de İmam-ı Azam Ebû Hanife'yi methettiği şu vecize buna güzel bir örnektir:³² *الْبَأْسُ وَالْحِلْمُ حَنْفِيٌّ وَأَحْنَفِيٌّ وَالذِّينُ وَالْعِلْمُ حَنْفِيٌّ وَحَنْفِيٌّ* “*Şiddet Hanefî'nin şiddeti, hilm, Ahnef'in hilmî, din İbrahim'in dini, ilim de Hanefî'nin ilmidir.*” Bir başka örnek de şu vecizedir:³³ *وَوَدَّ اللَّهُ الْأَرْضَ بِالْأَعْلَامِ الْمُنِيفَةِ كَمَا وَوَدَّ الْحَنْفِيَّةَ بِعُلُومِ الْحَنْفِيَّةِ* “*Allah İslam dinini Hanefîlerin ilimleriyle sağlamlaştırdığı gibi, yeri de yüksek dağlarla sağlamlaştırmıştır.*”

Zemahşerî'nin dilsel yönüne bakılınca bu noktada büyük beğeni ve takdir topladığı görülmektedir. Onun bu yönünü *el-Mufaşşal* ve *Esâsü'l-belâğa* eserleri çerçevesinde kısaca şöyle özetlemek mümkündür:

Zemahşerî, *el-Mufaşşal fî sinaati'l-irâb* isimli eserini 515/1121 senesinin Muharrem ayında bitirmiştir. Eserine birtakım sarf ve dilsel bahisleri de ekleyen müellif, alışlagelmişin dışına çıkarak eserin girişinde plan ve düzene dair yönteme değinmektedir. O, eserini isimler, fiiller, harfler (edatlar) ve bunlar arasındaki ortak hususları kapsayan müşterekler olmak üzere dört ana bölüme ayırmıştır. Eserin içeriğinde başta bahsettiği planı takip etmiş, plandan uzaklaştığı bazı yerlerde de gerekçesini sunmuştur.³⁴

³⁰ İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf el-Ensârî, *Muğni'l-lebib an kütübi'l-eârîb* (Beyrut, el-Mektebetü'l-asriyye, 1991), 1/313; Üşmûnî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed, *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1955), 1/548.

³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 399; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 48-49;

³² Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *Nevâbiğu'l-kelim* (Mısır, y.y., 1935), 25-26.

³³ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 26.

³⁴ İbni Yaîş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 17; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 176-179; Sâmerî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 100-109.

Eserinde, Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *Kitâb*'ına sıkça başvuran Zemahşerî, Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Yunus b. Habîb (ö. 182/798), Kisâî (ö. 189/805), Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Müberred (ö. 286/900), Zeccâc (ö. 311/923), Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi isimleri referans göstermiştir. Zemahşerî'nin Basra ekolüne mensub olduğu, onların görüşlerinin çoğunda onlarla aynı fikirde olduğu, bazen onlara karşı çıkararak Kûfelilerin görüşlerini benimsediği, bazen de kendi fikrini benimsediği görülmektedir. ذِ edatının bazen mübteda olması ve atıf harfi olan vâv'ın ibâha (إباحة) bildirmesi gibi hususlar onun kendi fikrini benimsediği noktalara örnektir.³⁵

Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*'da klasik sözlük türlerinden farklı bir yol izlemiştir. O, bu eserinde kelimelerin manalarını açıklamaktan daha ziyade ifade üsluplarını ve belagat kullanımlarını ele almayı hedeflemiştir. Dolayısıyla onun ilgili eserine bakıldığında kelimenin gerçek anlamını belirttikten sonra o kelimenin teşbih, istiare ve mecaz kullanımlarını açıkladığı görülmektedir.³⁶

Müellif, *Esâsü'l-belâğa*'da açıklamalarını ayet, hadis, sahabeden önde gelenlerin kavilleri, şiirler, darbimeseller, Arap kabilelerinin kullanımları ve diğer sözlükler gibi unsurlarla delillendirmektedir. O, eserin düzeni konusunda, kendi zamanında yaygın kullanılan *Kitâbu'l-Ayn*'da örneği görülen harfleri mahreçlerine göre dizme ve Cevherî (ö. 400/1009) ve Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) gibi diğer dilcilerin izlediği kafiye yönteminden farklı bir yol izlemiştir. Zemahşerî, ilgili eserinde en kolay yöntem olan alfabetik sıralamayı benimsemiş ve bu sıralamayı ilk benimseyenlerden biri olmuştur.³⁷

Zemahşerî, edebî yönde çok kuvvetli bir isimdir. Abbasî Dönemi'nin edipleri gibi birçok eser miras bırakmıştır. Aynı zamanda maharetli bir şair olan ve çeşitli hususlarda şiirler yazan Zemahşerî'nin nesir yönü daha ön plana çıkmış ve bu alanda tanınmıştır.

Zemahşerî hiç evlenmemiş, bekâr olarak hayatını yaşamıştır. Evliliğe karşı negatif izlenimler taşıdığı anlaşılmaktadır. Bunu da şiirlerinde ve kitaplarında açık bir şekilde belirtmiştir. Zemahşerî'nin evlilik hakkındaki fikrine dair *Nevâbiğu'l-kelim*'deki şu vecize örnek gösterilebilir:³⁸ تَسْوِيْدُ بِحَطِّ الْكَاتِبِ أَمْلَحُ مِنْ تَوْرِيْدِ بِحَدِّ الْكَاعِبِ “*Kâtibin yazısıyla ortaya çıkan*

³⁵ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire, Dârü'l-maarif, 7. Basım, t.y.), 284; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 329.

³⁶ İbni Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 11; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 84.

³⁷ İbni Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 11; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 84.

³⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 25.

karalık genç kızın yanağındaki kırmızılıktan daha güzeldir”. Aynı zamanda o, *Atvâku’z-zeheb* adlı eserinde şöyle demiştir:³⁹

لَا تُحْطَبُ الْمَرْأَةُ لِحُسْنِهَا بَلْ لِحَصْنِهَا، فَإِذَا اجْتَمَعَ الْحَصْنُ وَالْجَمَالُ فَذَلِكَ هُوَ الْكَمَالُ، وَأَكْمَلُ مِنْ ذَلِكَ أَنْ تَعِيشَ
حَصُونًا وَإِنْ غُمِرَتْ غُصُونًا

Kadına güzelliği için değil, namusu için talip olunur! Hem güzel hem namuslu olursa bu, en ideal olanıdır. Ama bundan en iyisi, asırlarca yaşasan da bekâr yaşamandır.

Zemahşerî takva sahibi, hırslı, mütevazı, ülfetli, hoş sohbetli bir kişiliğe sahip olmasına karşın, muhaliflerini sert bir dille eleştirmekten kaçınmamıştır ve seyyah bir âlim olarak hayatını geçirmiştir. Zemahşer’den sonra ilim talep etmek için ilk olarak Buhâra’ya girmiştir. Ardından Horasan’a gidip devletin yetkilileriyle güçlü ilişkiler kurmuştur. İsfahan’a gittiğinde Sultan Melikşah’a methiyeler dizmiştir. Bağdat’ta âlimlerle çeşitli münazaralar yapmış ve orada da bazı Bağdat âlimlerinden icazet almıştır. Hacca gittiğinde Mekke’nin emiri Ebû’t-Tayyib Ali b. İsa b. Hamza b. Vahhâs (ö. 550/1155) ile görüşmüştür.⁴⁰

Zemahşerî Mekke’de ikâmeti esnasında Arap yarımadasını dolaşmıştır. Farklı kabilelerle tanışıp çeşitli lehçeleri ana kaynaklarından öğrenmiştir. Mekke’de yaşarken kendini ibadete ve telife adanmıştır. Arada Zemahşer’e gitse de hayatının son zamanlarına kadar Kâbe’nin civarında kalmasından ötürü Cârullah lakabı ile anılmıştır. Zemahşerî, Mekke’nin emiri Ali b. İsa b. Hamza b. Vahhâs’tan (ö. 550/1155) büyük destek görmüş ve ona şöhretini kazandıran *el-Keşşâf ‘an hakâiki’t-tenzîl* ve *el-Mufasssal fî sinaati’l-irâb* adlı eserlerini Mekke’de kaleme almıştır.⁴¹

Zemahşerî ölümünün yaklaştığını hissedince Mekke’den ayrılp Hârizm’e gitmek için yola çıkmıştır. Yoldayken Bağdat’a uğramış ve Ebû Mansûr el-Cevâlîkî’den (ö. 540/1145) bazı dil kitapları okuyup ondan icazet almıştır. Zemahşerî Hazer denizinin güneydoğusunda bulunan Cürçân şehrinde 8 Zilhicce (538/1144) Arefe gecesinde vefat etmiştir.⁴²

2. Hocaları

Zemahşerî’nin doğduğu asırda Hârizm şehri ilim ve irfan merkezlerinden biridir. Zemahşer köyünde ilim talebeliği başlayan Zemahşerî’nin en ünlü hocaları şunlardır:

³⁹ Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Etvâku’z-zeheb fî’l-mevâizi ve’l-hutab* (Kahire, Dârü’l-fadîle, t.y.), 191

⁴⁰ İbni Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 1/7-11.

⁴¹ Abherî, *ez-Zemahşerî*, 39

⁴² Abherî, *ez-Zemahşerî*, 40; Sâmerrâî, *ed-Dirâsâtü’n-nahviyye*, 13.

- Hârizm şehrinde Mutezile'nin büyük âlimlerinden Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'nin (ö. 507/1113) lügat ve nahiv derslerine katılmıştır. Bu derslerin onun ilmi kişiliğinin şekillenmesinde büyük bir rol oynadığı söylenebilir.⁴³
- Ebû Mudar'dan sonra tefsir, fıkıh ve nahiv alanlarında âlim olan Ebû Bekr Abdullah b. Talha el-Yâbüri'den (ö. 518/1124) Mekke'de Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ını okumuştur.
- Zemahşerî hayatının son döneminde Nizâmiye medresesinin eski Müderrisi Ebû Mansur el-Cevâlîkî Mevhûb b. Ahmed b. el-Hadır'dan (ö. 540/1145) bazı belagat kitaplarını okumuştur.
- Ebû'l-Hattâb Nâsır b. Abdullah b. Ahmed b. el-Batar el-Buhârî'dan (ö. ?) hadis rivayet etmiştir. Ancak onun hakkında tabakat kitaplarında fazla bilgi bulunmamaktadır.
- Ebû Mansur Nasr el-Hârisî'den (ö. ?) Usûl ilmi okumuştur. Aynı zamanda Ebû Mansur da Zemahşerî'den tefsir okumuştur.
- Ebû Sa'd eş-Şekkânî'den (ö. ?) fıkıh ilmi almıştır.⁴⁴

3. Talebeleri

Zemahşerî farklı şehirlerde birçok talebeye ders vermiştir. En meşhurları şunlardır:

- Hüccetü'l-efâdil ve Fahrü'l-meşâyih lakabıyla anılan Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Umrânî el-Hârizmî (ö. 560/1165). Zemahşerî'den edebiyat ve lügat kitapları okuduğu bilinmektedir.
- Arap dilinde hüccet olduğu kabul edilen, nahiv ilminde *el-Ademî* kitabını ezberlediği için Ademî lakabıyla meşhur olan Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ebû'l-Kasım el-Bakkâlî el-Hârizmî (ö. 562/1167).
- Zemahşer'in en büyük camiinde yıllarca hitabet vazifesi yaptığı için Zemahşer'in hatibi lakabıyla tanınan Ebû'l-Müeyyed Muvaffak b. Ahmed b. Said (ö. 568/1173) Zemahşerî'den nahiv ve edebiyat dersleri almıştır.
- Mekke'nin eşrâf ve emirlerinden, nesebi Hz. Ali'ye dayanan, şiir ve nesirde eserleri bulunan Ebû't-Tayyib Ali b. İsa b. Hamza b. Vahhâs (ö. 550/1155).
- Ebû Yusuf Yakub b. Ali b. Muhammed el-Belhî el-Cendelî (ö. ?), nahiv ve edebiyatta Zemahşerî'den ders almıştır ve bu alanlarda öncü kabul edilmiştir.

⁴³ Sâmerî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 15.

⁴⁴ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 489-495; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 65-68; Sâmerî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 15-17.

- Nesebi Hz. Ömer'e dayanan, Arapça ve Farsça çeşitli eserler kaleme alan Reşidüddin el-Vatvât Muhammed b. Muhammed b. Abdulcelîl b. Abdulmelik el-Belhî (ö. 573/1177).
- Ebû Tâhir İmâduddîn Ahmed b. Muhammed İbrahim es-Silefî (ö.576/1180). Zemahşerî'den farklı ilimlerde ders alıp hadis ilminde ünlü olmuştur.
- Edîbü'l-mülûk el-Kâdî Ebû İsmail Yakub b. Şîrîn el-Cenedî (ö. ?). Zemahşerî'den *Mufassal*'ı okumuş ve hocası gibi Mutezile mezhebini benimsemiştir.
- Ebû Amr Amir b. Hasan es-Simsâr (ö. ?). Zemahşerî'nin yeğenidir. Aynı zamanda Zemahşerî'nin hayatı hakkında bazı bilgileri aktarmıştır.
- Ebû Hanife Ahmed b. Muhammed el-Mühellebî es-San'ânî (ö. ?). Zemahşerî'den nahiv dersleri almış ve *Mufassal*'ın nüshalarından biri kütüphanesinde bulunmuştur.
- Ebû'l-Mehâsin İsmail b. Abdullah et-Tavîlî (ö. ?).⁴⁵

4. Eserleri

Zemahşerî ilim talebelerine büyük bir miras bırakmıştır. Farklı hocalardan ders alması, onun çeşitli ilimlerde ön plana çıkmasını sağlamıştır. Zemahşerî belagat, tefsir, hadis, miras, sarf, lügat, fıkıh, itikat, nahiv ve aruz ilimlerine dair eser ve risaleler kaleme almıştır. Zemahşerî'nin eserleri üç kısma ayrılabilir: Basılmış ve bu zamana kadar ilim talebelerine okuma ve araştırma malzemesi oluşturan eserleri birinci kısımda, el yazması olarak kütüphanelerde bulunan ve henüz basılmayan ikinci kısım ve ismi bilinip ancak asırların farklı şartlarında kaybolmuş ve günümüze ulaşmayan kitaplar da üçüncü kısımda değerlendirilebilir.⁴⁶

Zemahşerî'nin eserleri geçen tasnife göre zikredilecek olursa basılan kitapları şöyle sıralanabilir:

- *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl*: Zemahşerî'nin en meşhur kitaplarından. Nahiv, belagat, lügat, kelam, kıraat konularında en önemli tefsirlerden biri olarak kabul edilmiştir. Zemahşerî bu tefsiri Mekke'de ikamet ederken son üç yıllık süre içinde kaleme almıştır. *Keşşâf*, âlimler arasında bazı tartışmalara da sebep olmuştur. Zemahşerî bu tefsirde Kur'ân-ı Kerim'in lügat ve belagat inceliklerini izah ettiği için

⁴⁵ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 489-495; 'Abherî, *ez-Zemahşerî*, 71-74; Sâmerrâî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 18-21; Hacı Çiçek, *Zemahşerî ve Efvâku'z-zeheb fî'l-mevâ'iz ve'l-hutab adlı eseri* (Malatya, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2015), 36-41.

⁴⁶ Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Nuketü'l-i'râb fî ġarîbi'l-i'râb fî'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire, Dârü'l-maarif, t.y.), (mukaddime) 13.

bazı âlimler *Keşşâf* tefsirine büyük değer vermişlerdir. Çünkü bu yöntem tefsir sahasında ilk defa onun tarafından uygulanmıştır. Öte yandan Zemahşerî, eserde Mutezile mezhebini desteklediği için ehli-sünnet âlimleri tarafından birçok tenkide uğramıştır. *Keşşâf* tefsiri kendisinden sonra kaleme alınan Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb*, Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzîl* ve Neseî'nin (ö. 537/1142) *Medâriku't-tenzîl* isimli tefsirleri için temel bir kaynak hüviyeti kazanmıştır. Aynı şekilde bizzat *Keşşâf* üzerine yüzden fazla haşiye ve şerh yazılmıştır.⁴⁷ *Keşşâf* üzerine yapılan en meşhur çalışmalara örnek olarak, Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahman el-Kazvî'nin (ö. 745/1344) *el-Keşfu an müşkilâti'l-Keşşâf*ı, Kutbüddin Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî'nin (ö. 766/1365) *Şerhu'l-Keşşâf*ı örnek olarak verilebilir. Zemahşerî de *Keşşâf*'i çeşitli yerlerde övmüştür. Divanından buna örnek gösterilebilecek bazı beyitler şunlardır:

إِنَّ التَّفَاسِيرَ فِي الدُّنْيَا بِلاَ عَدَدٍ وَأَلَيْسَ فِيهَا لِعَمْرِي مِثْلُ كِشَافِي
إِنْ كُنْتُ تَبْغِي الْهُدَى فَالْزَمْ قِرَاءَتَهُ فَالْجَهْلُ كَالدَّاءِ وَالْكَشَافُ كَالشَّافِي

Tefsirler dünyada sayısızdır, and olsun, Keşşâf'ım gibisi yoktur.

Hidayeti arıyorsan, okumaya devam et, cehalet hastalık gibidir. İlaç ise benim Keşşâf'ımdır.

- *Acebü'l-aceb fi şerhi Lâmiyyeti'l-Arap*: Zemahşerî'nin şerh ettiği bu kaside Cahiliye Dönemi'nin meşhur haydutlarından Şenferâ'ya (ö. 510) aittir. Zemahşerî, kasideyi şerh ederken dilsel yönlerine ağırlık vermiştir.⁴⁸
- *el-Emkine ve'l-miyâh ve'l-cibâl*: Zemahşerî bu eseri alfabetik sıraya göre dağlar, mekanlar ve su bölgelerine dair bir sözlük olarak kaleme almıştır. Eserde bilgilerin çoğunun Ali b. İsa b. Hamza b. Vahhâs'a (ö. 550/1155) dayandırılması dikkat çekicidir.⁴⁹
- *Esâsü'l-belâğa*: Alfabetik sıraya göre yazılan ilk Arapça lügat kitaplarından biridir. Eserde kelimelerin anlamlarından ziyade, hakikat ve mecaz kullanımlarına dikkat çekilmiştir. Ayrıca açıklamalar Arap şiirleriyle desteklenmiştir.⁵⁰
- *Etvâku'z-zeheb veya en-Nesâihu's-sığâr*: Zemahşerî bu kitapta 100 konu hakkında kendi öğüt, hutbe ve hikmetlerini, genel olarak cinas ve secili edebî yazılar tarzında toplamıştır.⁵¹

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/6-41; Daha detaylı bilgi için bk. Mesut Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf* (İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2019).

⁴⁸ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 494.

⁴⁹ Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Emkineh ve'l-miyâh ve'l-cibâl* (Bağdat, Matbaatu Se'dûn, t.y.), 5.

⁵⁰ İbni Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 11; 'Abherî, *ez-Zemahşerî*, 84.

- *el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîs*: Bu eser hadislerin ihtiva ettiği müphem ve kapalı kelimelerin açıklanması için yazılmıştır. Zemahşerî bu eserde sıra dışı bir yöntem kullanmış ve hadisleri sadece ilk iki harfinin alfabetik sırasına riayet ederek yazmıştır.⁵²
- *Hasâ'isü'l-'aşereti kirâmi'l-berere*: Bu eser cennetle müjdelenen on sahabenin menkıbelerini ve faziletlerini anlatmaktadır.⁵³
- *el-Kasîdetü'l-beûdîyye*: Allah ve Resulüne methiye olarak kaleme alınmış bir kasidedir.⁵⁴
- *el-Kıstâs fî'l-arûz*: Aruz ilmine dair bir eser olup üzerine bazı şerhler vardır.⁵⁵
- *el-Makâmât*: Edep, hikmet, nasihat ve öğütleri derlediği bu eserde Zemahşerî, kendi nefisini muhatap alarak metni kurgulamıştır. *el-Makâmât* veya *en-Nesâihü'l-kibâr* adıyla yayımlanan eser 50 makaleden oluşmaktadır. Zemahşerî her makaleye kendisini kastederek “Yâ Ebe'l-Kâsım...” ifadesiyle başlamıştır.⁵⁶
- *el-Minhâc fî usuli'd-din*: Zemahşerî bu eserde kelam ilmini iki ana başlık olarak ele almıştır. Birincisinde ilahiyat, nübüvvet ve ahiret konularını işlemiştir. İkincisinde geçen konuların dışında kelamın bütün konularını açıklamıştır.⁵⁷
- *el-Muhâcâtu bi'l-mesâ'il'n-nahviyye*: Zemahşerî'nin soru ve cevap şeklinde kaleme aldığı bu kısa hacimli eser, ilim tahsiline başlayanlar için farklı bir eğitim metodu sunması açısından önemli bir hüviyete sahiptir. Eserde ele alınan konular genelde “أخبرني عن” “bana şundan haber ver” talep cümlesiyle başlamaktadır.⁵⁸
- *Muhtasaru'l-Muvâfaka*: Bu eser *el-Muhtasar min Kitâbi'l-Muvâfaka beyne Ehli'l-beyt ve's-sahâbe* adıyla geçmektedir. İsmâil b. Ali es-Semmân'ın (ö.445/1053) Ehl-i beyt'in ve sahâbenin faziletine dair yazdığı eseri için yapılan bir ihtisar çalışmasıdır (nşr. Yûsuf Ahmed, Beyrut 1999; nşr. Seyyid İbrâhim Sâdık, Kahire 2001).⁵⁹
- *el-Mufassal fî sinâ'tı'l-irâb*: Zemahşerî'nin nahiv alanındaki en meşhur kitabıdır. Zemahşerî *Keşşâf*'ta diğer tefsirlerden farklı bir yöntem izlediği gibi bu kitapta da farklı bir yöntem takip etmiştir. Müellif *el-Mufassal* kitabını dört bölüme ayırmıştır: Birinci bölümde isimler konu edilmiştir. Bölümün konuları sırasıyla merfûlar,

⁵¹ Zemahşerî, *Etvâku'z-zeheb*, 53.

⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 398.

⁵³ Zemahşerî, *Nuketü'l-irâb*, (mukaddime) 28.

⁵⁴ Abherî, *ez-Zemahşerî*, 103; Çiçek, *Zemahşerî ve Etvâku'z-zeheb*, 54.

⁵⁵ Sâmerî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 94.

⁵⁶ Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Makâmâtü'z-Zemahşerî* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmiyye, 1. Basım, 1982), 16.

⁵⁷ Muhammed Ragıp Kaplan, *Zemahşerî'nin el-Minhâc fî usuli'd-din Eseri Bağlamında Kelâmi Görüşleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 21.

⁵⁸ Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Muhâcâtu bil-mesâ'il'n-nahviyye* (Bağdat, Matbaatu Es'ad, 1973), 71.

⁵⁹ Öztürk, Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44/235-238.

mansûblar ve mecrûrlardır. Ardından isimleri irap ve bina bakımından ele almıştır. İkinci bölüm fiillere ayrılmıştır. Yazar bu bölümde ilk başta fiilleri zaman bakımından açıklamış sonrasında müteaddi ve lazim ayrımını, nakıs fiilleri, övgü ve yerme fiillerini sırasıyla incelemiştir. Üçüncü bölüm harflere tahsis edilmiştir. Cer harfleri başta olmak üzere bütün harfler bu bölümde zikredilmiştir. Dördüncü bölümü ise kelimenin üç türü arasında müşterek olan edatlar için ayırmıştır. Vasl hemzesi, yazıya dair bazı kaideler ve sarf ilminin konuları bu bölümde ele alınmıştır.⁶⁰ Zemahşerî, *Mufassal*'ı 513/1119 senesinde Ramazan'ın başında yazmaya başlayıp 515/1121 Muharrem ayında bitirmiştir. Zemahşerî bu kitapta genelde Basra ekolünü takip etmiş ve Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ından çokça nakiller yapmıştır.⁶¹ *Mufassal*, nahiv ilminin bütün konularını kapsadığı için, bazı âlimler bu kitabı Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ından sonra ikinci dereceye yerleştirmişlerdir. *Mufassal*'ı ilk şerh eden Zemahşerî'nin kendisidir. Ancak ondan sonra da esere birçok şerh yazılmıştır. Bunların arasında Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ebû Bekr el-Hulvânî'nin (ö. 620/1223) *Şerhu'l-Mufassal*'ı, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Makdisî'nin (ö. 638/1240) *Şerhu'l-Mufassal*'ı ve Ebû'l-Bekâ Muvaffaküddin Yaîş b. Ali b. Yaîş'in (ö. 643/1245) *Şerhu'l-Mufassal*'ı sayılabilir.⁶²

- *Mukaddimetü'l-edeb*: Zemahşerî bu eseri lügat kitabı olarak hazırlayıp Ebû'l-Muzaffer Adsız'a (ö. 551/1156) hediye etmiştir. Farslara Arapçayı öğretmek maksadıyla kaleme alınan eser konulara dair Farsça bazı şerhlerle donatılmıştır.⁶³
- *el-Mustaksâ fî emsâli'l-Arab*: Arap atasözleri hakkında hazırlanan bir sözlüktür. Zemahşerî bu eserde 3461 atasözünü alfabetik sıraya göre düzenleyip açıklamıştır.⁶⁴
- *el-Müfred ve'l-müellef*: Nahiv ilmine dair bir eserdir.⁶⁵
- *Müteşâbihu esmâi'r-rüvât*: Hadis ilminde râvîlerin isim benzerliğine dair yazılmış bir eserdir.⁶⁶
- *Nevâbiğu'l-kelim*⁶⁷: Belagat açısından inceleme sadedinde olduğumuz eserdir. Eser hakkında geniş izah aşağıda zikredilecektir.

⁶⁰ İbni Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 17; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 176-179.

⁶¹ İbni Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 18.

⁶² İbni Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, 22; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 367-370.

⁶³ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 494; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 110.

⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, 398; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 107.

⁶⁵ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 494.

⁶⁶ Sâmerrâî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 97; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 104.

⁶⁷ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 494.

- *Nuketü'l-irâb fî ğarîbi'l-irâb fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*: Bu eser soru ve cevap şeklinde hazırlanmıştır ve içerisinde beş yüzden fazla mesele ele alınmıştır. Meseleleri sadece nahvî bakımdan değerlendirmeyip belagat, sarf, fıkıh ve tefsir gibi bütün açılardan ele almıştır.⁶⁸
- *er-Râidu fî'l-ferâiz*: Miras ilmine dair yazılmış bir eserdir.⁶⁹
- *Rebîu'l-ibrâr*: Zemahşerî'nin tarihi olayları edebî bir üslupla ele aldığı dört ciltlik eseridir.⁷⁰
- *Şerhu ebyâti Kitabi Sîbeveyhi*: Bu eserin bir nüshasının İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet bölümünde bulunduğu ve Abdullah Derviş tarafından neşre hazırlandığı belirtilmektedir.⁷¹
- *el-Ünmûzec fî'n-nahv*: *Mufassal* kitabının özetlenmiş halidir. Nahiv ilmine başlangıç seviyesinde yazılan bir eserdir. Kitabın üzerinde farklı şerh ve haşiye çalışmaları bulunmaktadır.⁷²

Zemahşerî'nin el yazması halinde bulunan bazı eserleri:⁷³

- *Dîvânu'z-Zemahşerî*: Kahire Dârü'l-kutub kütüphanesinde 529 numarada bulunmaktadır.⁷⁴
- *Mersiyye fî şeyhihi Ebî Mudar*: Kahire kütüphanelerinde iki nüshası mevcuttur.⁷⁵
- *Şerhu'l-Mufassal*: *Mufassal*'ın ilk şerhidir. Yazma nüshalarından biri Viyana'da 154 numarada bulunmaktadır.⁷⁶
- *Risale fî'l-mecâz ve'l-istiare*: Belagat hakkında yazılan bir eser olup Tahran'da iki nüshası mevcuttur.⁷⁷

Zemahşerî'nin günümüze ulaştığı tespit edilemeyen eserleri:

- *el-Emâlî fî külli fen*: Nahiv ilmine dair bir eserdir.⁷⁸
- *el-Keşf fî'l-kirâat*: Kur'ân-ı Kerim'i farklı okuma rivayetleri ve kıraatları hakkında kaleme alınan bir kitaptır.⁷⁹

⁶⁸ Zemahşerî, *Nuketü'l-irâb*, (mukaddimedede) 34.

⁶⁹ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 494.

⁷⁰ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 494.

⁷¹ Abherî, *ez-Zemahşerî*, 97; Sâmerrâî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 90; Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşerî", 44/235-238.

⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 398.

⁷³ Zemahşerî, *Nuketü'l-irâb*, (mukaddimedede) 29.

⁷⁴ Zemahşerî, *Nuketü'l-irâb*, (mukaddimedede) 29.

⁷⁵ Zemahşerî, *Nuketü'l-irâb*, (mukaddimedede) 30.

⁷⁶ Zemahşerî, *Nuketü'l-irâb*, (mukaddimedede) 31.

⁷⁷ Zemahşerî, *Nuketü'l-irâb*, (mukaddimedede) 30.

⁷⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 398.

- *Mucemu'l-hudûd fî'l-fıkıh*: Fıkıh ilminde bir eser olup kaynaklarda kaydı bulunsa da günümüze ulaştığı tespit edilememektedir.⁸⁰
- *el-Müfred ve'l-mürekkeb fî'l-Arabiyye*: Zemahşerî'nin nahiv ilminde farklı metot benimseyerek kaleme aldığı bir diğer eseridir. Ancak kaynaklarda ismi geçse de günümüze ulaşıp ulaşmadığı tespit edilememiştir.⁸¹
- *Samîmu'l-Arabiyye*: Bu eser bazı yerlerde *Sahîhu'l-Arabiyye* adıyla geçmektedir. Fakat kaynaklarda ismi geçse de günümüze ulaştığı bilinmemektedir.⁸²
- *Sevâiri'l-emsâl*: Yukarıda bahsi geçen *el-Mustaksâ fî emsâli'l-Arab*'dan farklı olarak Arapların atasözleri hakkında yazılan bir diğer eserdir.⁸³
- *Şâfi'l-'iy min kelami's-Şâfiî*: Bu kitapta İmam Şâfiî'nin menkıbeleri konu edinilmiştir.⁸⁴
- *Şekâ'iku'n-numân fî hakâiki'n-Numân*: İmam Ebû Hanife'nin menkıbelerini ihtiva eden bu eser, kaynaklarda Zemahşerî'ye nispet edilmiştir.⁸⁵

Zemahşerî telif bakımından son derece verimli ve üretken bir ömür geçirmiştir. Yukarıda zikredilen eserlerin dışında nahiv ve belagatin çeşitli konularında risaleler, şiir divanı, hutbe divanı, methiye, mersiyeler ve bazı ayetler hakkında özel tefsir risaleleri kaleme aldığı nakledilmektedir.⁸⁶

⁷⁹ Sâmerrâî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 96; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 104.

⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 398.

⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 398; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 108.

⁸² Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 494.

⁸³ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 494.

⁸⁴ Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, 495.

⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 398.

⁸⁶ Sâmerrâî, *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye*, 88-90; Abherî, *ez-Zemahşerî*, 95-98.

İKİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ'NİN *NEVÂBİĞU'L-KELİM* İSİMLİ ESERİNİN BELAGAT İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRMESİ

Çalışmamızın ana gövdesini oluşturan bu bölümde Zemahşerî'nin *Nevâbiğu'l-kelim* isimli eserinde geçen veciz sözler, belagat ilmi açısından incelenecek ve bu sözlerde uygulanan edebî sanatlarla işaret edilecektir. Söz konusu vecizeler belagat ilminin üç dalı olan meânî, beyan ve bedî ilimleri açısından tahlil edilecektir. Dolayısıyla bu bölüm üç ana başlıktan oluşacak olup vecizeler; önce meânî, ardından beyan ve daha sonra bedî ilimleri çerçevesinde değerlendirilecektir.

1. *Nevâbiğu'l-kelim*'in Önemi

Nevâbiğu'l-kelim isimli eser, Abbasî döneminin sonlarına doğru yaygınlaşmış önemli bir hikemî nesir eseridir. Bu kitabın ismi hakkında çeşitli görüşler bulunmakla birlikte, en yaygın ismi olarak *Nevâbiğu'l-kelim* kabul edilmektedir; ayrıca *el-Kelimu'n-nevâbiğ* ve *el-Hikemü's-siğâr* şeklinde de anıldığına dair kayıtlar mevcuttur. Kitabı, hayatının olgunluk çağında ve yoğun bir hastalık dönemi sonrasında kaleme alan Zemahşerî, yaşamına dair düşüncelerini ve tecrübelerini bu eserde toplamıştır. Aynı zamanda kendi inanç ve mezhebî bağlılığını savunduğu bir eser olarak da dikkat çeker.⁸⁷

Nevâbiğu'l-kelim yazıldığı günden beri ilgi çekmeye başlamış ve farklı âlimler tarafından incelenmiş ve üzerine çeşitli şerhler yapılmıştır. Ancak kaydedilen ilk baskısı H. A. Schultens tarafından Leiden'de 1186/1772 tarihinde olmuştur. Ardından 1283/1871 ve 1303/1885 tarihlerinde İstanbul'da yayımlanmıştır. Aynı zamanda 1288/1871 tarihinde Paris, 1287/1870, 1305/1887 ve 1332/1914 yıllarında Kahire ve 1306/1888 Beyrut baskıları yapılmıştır.⁸⁸

Nevâbiğu'l-kelim, âlimlerin ihtimamını celp etmiş ve üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır. Bazı şerhleri şunlardır:

- el-Muvaffak b. el-Mecd el-Hâsî'nin (ö. 634/1236) *Dürrü'd-dakâ'ik ve dürrü'l-hakâ'ik* adlı şerhi.
- Muhammed b. Dihkân b. Ali en-Nesefî'nin (ö. 700/1300) *Şerhu İbn Dihkân en-Nesefî* adlı eseri.

⁸⁷ Osman İdris Kenkevî, Ahmet Şeyh Abdüsselam, “*el-Esâlibü'l-meânîyye fî kitabı Nevâbiği'l-kelim li'z-Zemahşerî*”, el-Hareke, 21/1 (2019) 148-149.

⁸⁸ Ferahiye Sakarya, *Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-revâbiğ fi şerhi'l-kelim'n-nevâbiğ adlı eserinin tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 16.

- Ali b. Muhammed el-Kebendî (ö. 718/1318) şerhi.
- Ebû Hasan Abdülvehhab b. Alâ' el-Hârizmî'nin (ö. 770/1368) *en-Niamu's-sevâbiğ fi şerhi'n-Nevâbiğ* adlı şerhi. Kazan'da 1314/1896'da basılmıştır.
- Sa'düddîn Mesûd b. Fahrüddîn Ömer et-Teftâzânî'nin (ö. 792-1390) *en-Niamu's-sevâbiğ fi şerhi'n-nevâbiğ* adlı şerhi.
- Tavukçuzâde Abdurrezzak (Bâhir Paşa) b. Mustafa el-Mektûbî'nin (ö. 1194/1780) *eş-Şumûsu'l-bevâziğ fi idâeti müşkilâti'n-nebâviğ* adlı şerhi. Süleymaniye kütüphanesinde yazma eser olarak 307 numarada bulunmaktadır.
- Çorumlu Ebû Bekir b. Ömer Dâmadzâde'nin (ö. 1203/1789) *el-Hikemü'r-revâbiğ şerhu'l-Kelimi'n-nevâbiğ* adlı şerhi. Yazar bu eseri iki ana başlıkta ele almıştır. Kitabın mukaddimesini hazırladıktan sonra Zemahşerî'nin ibarelerini dil ve bedî sanatları bakımından açıklamıştır.
- Abdusselâm b. es-Seyyid Ömer el-Mardînî (ö. 1259/1844) şerhi.
- Mardin'de bir zamanlar müftülük vazifesi üstlenen Yusuf Sıtkı Efendi'nin (ö. 1319/1866) *Mehâsinu'l-hisâm* adlı eseri. İstanbul'da basılan eser *Nevâbiğu'l-kelim*'in Osmanlı Türkçesine çevirisi ve şerhidir.⁸⁹
- Nijeryalı Şeyh Abdüllatif Ahmed Mıkberâ el-İlûrî'nin (ö. ?) *Lebâidü'l-hikem şerhu Nevâbiğu'l-kelim* adlı eseri. Yazar eserinde belagat açısından çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur.

Bahsi geçen şerhlerden yalnızca Teftâzânî'nin *en-Niamu's-sevâbiğ*'ine ve Dâmadzâde'nin *el-Hikemü'r-revâbiğ*'ine çalışmada sıklıkla başvurulmuştur.

Nevâbiğu'l-kelim'in çeşitli şerhleri yapıldığı gibi Türkçe çevirileri de yapılmıştır. Bazıları şunlardır:

- Yusuf Sıtkı Efendi'nin (ö. 1319/1866) Osmanlı Türkçesine tercümesi.
- Ahmet Vasıf Efendi'nin (ö. 1220-1221/1806) Osmanlıca Türkçesine tercümesi.
- Ali Nazîmâ'nın (ö. 1354/1935) eserin çoğunu Osmanlı Türkçesine tercümesi.
- Tacettin Uzun'un 2013 yılında yaptığı Türkçe çevirisini zikretmek mümkündür.⁹⁰

Nevâbiğu'l-kelim'in özelliklerinden biri, anlamlarının genellikle Kur'ân-ı Kerim ve sünnete dayandırılmasıdır. Kitabın üslubu ise, muhteva yönüyle çoğunlukla Kur'ân'a uygun

⁸⁹ Ferahiye Sakarya, "el-Kelimü'n-nevâbiğ ve Çorumlu Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-revâbiğ fi şerhi'l-kelim'n-nevâbiğ adlı şerhi", AUID, 6/10 (Haziran 2018), 438-442.

⁹⁰ Sakarya, *el-Kelimü'n-nevâbiğ*, 442;

olmakla birlikte, genel olarak Abbasî dönemi ikinci devrinin dilsel süslemeleri ve çeşitli ifade biçimleriyle oluşturulmuştur.⁹¹

2. Nevâbiğu'l-kelim'in Meânî İlmi Açısından Değerlendirilmesi

Meânî, lügatte, kastedilen manayı çeşitli lafızlarla açıklamak anlamına gelmektedir.⁹² Istilahta ise, lafızların muktezâ-yı hâle mutabakatını bildiren ahvâle dair usul ve kaideleri açıklayan ilim olarak tanımlanmıştır.⁹³ Bu ilim haber, inşa, icaz, ıtınâb ve müsavat gibi konuları ele almaktadır.

2.1. Haber

Haber lügatte, bir şey hakkında bilgi vermek anlamındadır.⁹⁴ Istilahta ise bizâtihi doğru veya yalana ihtimali olan kelam olarak ifade edilmiştir. Haberin doğru veya yalan olması gerçeğe uyup uymaması bağlamında değerlendirilir.⁹⁵ Haber cümlesinin iki rüknü vardır:⁹⁶

- Mahkûmun aleyh (müsned ileyh)
- Mahkûmun bih (müsned)

Haber iki amaç için kullanılmaktadır:⁹⁷

- Cümlede geçen hükmü muhataba bildirir. Bu amaca fâide-i haber *فَائِدَةُ الْخَبَرِ* denir.
- Sözü söyleyen kişi cümle içinde geçen hükmü kendisinin de bildiğini muhataba bildirir. Bu amaç ise lâzım-ı fâide *لَا زَمَّ الْفَائِدَةَ* olarak adlandırılmaktadır.

Haber bu iki amaç dışında şu amaçlar için de gelebilir:⁹⁸

⁹¹ Kenkevî, Abdüsselam, *el-Esâlibü'l-meânîyye*, 148-149.

⁹² Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *Esâsü'l-belâğa* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1998), 1/682.

⁹³ Mağribî, Ahmed b. Yakub, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh alâ Telhîsi'l-Miftâh* (Beyrut, el-Mektebetü'l-asriyye, 2006), 1/98; Hikmet Akdemir, *Belâgat; Meânî, Beyan, Bedî* (İstanbul, Nizamiye Akademi, 2021), 41.

⁹⁴ Zâvî, Tahir Ahmed, *Muhtârü'l-kamûs* (Libya ve Tunus, ed-Dârü'l-Arabiye lil-kitab, t.y.), 167.

⁹⁵ Kazvînî, Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb, *Telhîsi'l-Miftâh* (Karaçi, Mektebetü'l-Medine, 1. Basım, 2016), 39; Meydânî, Abdurrahman Hasan Habeneke, *el-Belâğatü'l-Arabiyye üsüsühâ ve ulûmühâ ve funûnühâ* (Dımaşk, Dârü'l-kalem, 4. Basım, 2013), 1/167-171; Orhan İyışenyürek, *Abdullah eş-Şebrâvî ve Şiiri* (Konya: Aybil Yayınları, 2019), 282.

⁹⁶ Kazvînî, *Telhîsi'l-Miftâh*, 11; Sübkî, Bahâeddin, *Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh* (Beyrut, el-Mektebetü'l-asriyye, 2009), 1/100.

⁹⁷ Sekkâkî, Ebû Yakub Muhammed b. Ali, *Miftâhu'l-ulûm* (Beyrut, Dârü'l-kutübü'l-ilmîyye, 2. Basım, 1987) 166; Sübkî, *Arûsü'l-efrâh*, 1/112-116.

⁹⁸ Ali el-Cârim, Mustafa Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha* (Beyrut, Müessesetü'r-risâleti nâşirûn, 2019), 253-265; Meydânî, *el-Belâğatü'l-Arabiyye*, 1/175-178.

İstirham (merhamet istemek), zayıflığı arz etmek, tahassürü arz etmek (hasret çekmek), övünmek, gayret sarf etmeye teşvik etmek, emir, nehiy, dua.

Zemahşerî'nin vecizelerinde faide-i haber amacı görülen bazı cümleler şunlardır:⁹⁹

عَيْنِي تَقَرُّ بِكُمْ عِنْدَ تَقَرُّبِكُمْ

Size yakın olduğumda gözüm gönlüm sizle şenlenir.

Müellifin bu örnekte muhataplarına bildirmek istediği mana “sizi görmekten mutluluk duyuyorum” cümlesidir ve bu ifadeyle talebelerinin veya misafirlerinin ziyaretlerinden mutlu olduğunu belirtmek istemiştir. Misafir tarafından bilinmeyen bu haberin onlara yeni bir bilgi kazandırması haberin faydasıdır *فَائِدَةُ الْخَبَرِ*.¹⁰⁰

Nevâbiğu'l-kelim'de haber vermek maksadıyla gelen başka bir örnek ise şu cümledir:¹⁰¹

الكَرِيمُ يُنْشِئُ بَارِقَةَ هَطْلِهِ ، وَلَا يُرْسِلُ صَاعِمَةً مَطْلِهِ

Cömert bulutunun yağmurunu bahşeder, bulutunun yıldırımını göndermez.

Bu örnekte müellif muhataplarına cömertlerin özelliklerinden bahsetmiştir. Muhatapların cömertlik hakkında bilgileri olmadığı kabulüyle yazıldığı için bu haber onlara yeni bir bilgi kazandırmıştır. Dolayısıyla verilen bu yeni bilgi haberin faydasını *فائدة الخبر* temsil eder.

Nevâbiğu'l-kelim'de haber vermek amacıyla şu vecize de zikredilmiştir:¹⁰²

التَّاجِرُ مَجْدُهُ فِي كَيْسِهِ وَالْعَالِمُ مَجْدُهُ فِي كَرَارِيْسِهِ

Tüccarın şerefi kesesinde, âlimin şerefi ise defterlerindedir.

Zemahşerî bu vecizede tüccarın kendi tasarrufu altında bulunan mal ve mülk ile şeref bulunduğunu zikretmektedir. Aynı şekilde âlimin şerefinin yazdığı kitaplarda bulunduğunu açıklamaktadır. Zemahşerî'nin muhatapları bu haber hakkında bilgi sahibi olmadığı için, bu

⁹⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 3.

¹⁰⁰ Eymen Emin Abdülğani, *el-Kâfi fi'l-belâğa* (Kahire, Dârü't-tevfikiyye lit-türâs), 329.

¹⁰¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 3.

¹⁰² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 13.

vecize onlar için yeni bir bilgi aktarmaktadır. Bundan dolayı bu yeni bilgi meânî ilminde فائدة الخبر olarak isimlendirilmektedir. Bununla birlikte Zemahşerî muhataplarına iki makam arasındaki farkı göstermek istemiştir.

Fâidetü'l-haberin başka bir örneği olarak şu cümle incelenebilir:¹⁰³

عَيْشُ الْمُجَاهِدِ جَهِيدٌ ، وَرِزْقُ الرَّاهِدِ زَهِيدٌ

Mücahidin yaşamı zor, zahidin rızkı azdır.

Müellif bu sözünde mücahit bir kimsenin yaşamının zor olduğunu ve zahit bir kimsenin ise rızkının az olduğunu bildirerek muhataplara yeni bir bilgi aktarmıştır.

Nevâbiğu'l-kelim'in mukaddimesinde geçen şu örnekler, haberin ikinci amacına (lazım-ı fâide) örnek olarak verilebilir:¹⁰⁴

إِنَّكَ أَقْرَبُ قَرِيبٍ ، وَأَجْوَبُ مُجِيبٍ

Sen kendi kullarına herkesten daha yakın, icabet ve yardım edenlerin en üstünüsün.

Zemahşerî bu cümlede Allah'a hitap etmiştir. Allah, her şeyi bilen bir varlık olduğu için bu haber muhataba yeni bir bilgi kazandıramaz. Müellifin bu cümleyle amaçladığı “Ya Rabbi! Ben sana dua ediyorum ve senin bana herkesten yakın, duamı gerçekleştirecek kudret sahibi olduğunu biliyorum” ifadesidir. Müellif bu haber aracılığıyla muhatabına bir şey öğretme niyetinde değildir. Muhatabın zaten bildiği bir şeyi aktarmakla başka bir amacı (talep-dua) gütmektedir veya Allah'ın bu özelliklerini bildiğini muhatabına bildirmek istemiştir. Bu haber türü belagat ilminde lâzım-ı fâide olarak adlandırılmaktadır.

Nevâbiğu'l-kelim mukaddimesinde haberin farklı amaçlarla gelmesine diğer örnekler de şunlardır:¹⁰⁵

اللَّهُمَّ إِنَّ مِمَّا مَنَحْتَنِي مِنَ النِّعَمِ السَّوَابِغِ إِهَامٌ هَذِهِ الْكَلِمِ النَّوَابِغِ

Allah 'ım bu fasih kelimelerin ilhamı, bana bahşettiğin kâmil nimetlerinin bir kısmıdır.

Haber cümlesi dış unsurlara bakmaksızın doğrulama veya yalanlama hükmünü kabul eden bir cümledir. Haber cümlesinin temel amacı muhataba bir hüküm bildirmektir. Ancak

¹⁰³ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 5.

¹⁰⁴ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 3.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 2.

bazen haber cümlesi bu temel amacının dışında farklı niyetlerle kullanılabilir. Bu cümlede, muhatabın zaten bir hükme sahip olduğu göz önünde bulundurularak, haber cümlesi hüküm bildirmek amacıyla değil şükretme amacıyla kullanılmıştır.

Müellif haber cümleleri kullanmakla bazı ahlaki meziyetler ve şahsi tecrübeleri hakkında okuyuculara haber vermek suretiyle bilgilendirme yaparak onların ahlaki gelişmelerine ve hayata bakış açılarının zenginleşmesine katkıda bulunmuş olmaktadır.

Haber üç çeşittir:¹⁰⁶

- İbtidaî haber: Muhatabın kendisine gelen haber hakkında herhangi bir fikre sahip olmamasıdır. Bu durumda cümlede herhangi bir tekit edatı bulunmasına ihtiyaç yoktur.
- Talebî haber: Muhatabın kendisine verilen hüküm hakkında şüphelenmesidir. Bu durumda muhatabın hükmü kabul etmesi için bir tekit edatı kullanılır.
- İnkârî haber: Muhatabın kendisine gelen hükmü inkâr edip onun aksine inanmasıdır. Bu durumda muhataba gelen hükmü muhatabın kabul etmesi için bir veya daha fazla tekit edatı kullanılması gerekir. Haberin tekidi için farklı edatlar kullanılmaktadır. Bazıları şunlardır: *إِنَّ ، أَنْ ، إِنْ ، قَدْ* , tembih harfleri, tekit nunları ve yemin harfleri.

Nevâbiğu'l-kelim'den ibtidaî haberin bazı örnekleri şunlardır:¹⁰⁷

عَمَلٌ فِيهِ رِيَاءٌ مَا فِيهِ ضِيَاءٌ

Riyası olan amelin nuru olmaz.

Zemahşerî'nin muhatabı kendisine söylenen cümle hakkında herhangi bir düşünceye sahip olmadığı için cümlede tekit edatı bulunmadan muhatabın onu kabul edeceği varsayılmaktadır.

İbtidaî haberin başka bir örneği ise şu şekildedir:¹⁰⁸

نَقَلُ الصَّخْرِ مِنَ الْقُنَيْنِ أَهْوَنُ مِنْ حَمْلِ الْمِنَنِ

¹⁰⁶ Kazvîni, *Telhîsi'l-Miftâh*, 13; Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa fî'l-meânî ve'l-beyan ve'l-bedî*' (Beyrut, Mektebetü'l-asriyye, t.y.), 57-58; Tefâtânî, Sa'düddin, *Muhtasarü's-Sa'd alâ Telhîsi Kitâbi Miftâhi'l-ulûm* (Beyrut, el-Mektebetü'l-asriyye, 2013), 52; İyşenyürek, *Abdullah eş-Şebrâvi ve Ş iiri*, 282.

¹⁰⁷ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 23.

¹⁰⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 20.

Dağların tepesinden taş taşımak, insanların minnetini çekmekten daha kolaydır.

Müellif burada da haber cümlesinde herhangi bir tekit edatı kullanmamıştır. Çünkü karşısındaki muhatap haber hakkında hiç bir fikre sahip değildir.

Talebî haberin örneklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:¹⁰⁹

قَدْ جَمَعَ الْأَصْلَ وَالْفَرْعَ مَنْ تَبَعَ الْعَمَلَ وَالشَّرْعَ

Akıl ve dine tabi olan kimse asıl ve fer'i bir araya getirmiş olur.

Zemahşerî muhatapın hangi yola tabi olacağı konusundaki tereddüdünü dikkate alarak doğru yolu açıklamış ve cümleyi tahkik harfi ve tekit edatı olan قَدْ ile desteklemiştir.

Talebî haberin başka bir örneği ise şöyle zikredilmiştir:¹¹⁰

إِنَّ الْبَرَّاطِيلَ تَنْصُرُ الْأَبَاطِيلَ

Rüşvetler batıllara yardım eder.

Bu cümlede rüşvet hakkında muhatapın tereddüde düşme ihtimali bulunduğu için Zemahşerî bu şüpheyi gidermek adına tekit edatı olan إِنَّ ile rüşvetlerin batılı desteklediğini belirtmiştir.

İnkârî haberin bazı örnekleri ise şu cümlelerdir:¹¹¹

إِنَّ الَّذِي سَحَّرَ الْفُلْكَ فِي الْمَاءِ هُوَ الَّذِي سَحَّرَ الْفَلَكَ فِي السَّمَاءِ

Gemileri suda kullanma imkânı veren, gökte yıldızları yürütendir.

Bu cümlede inkârî haber üslubu kullanılmıştır. İnanılması güç olayları muhataba bildirmek için tekitli cümleler kullanılabilir. Örneğin devasa gemilerin suda yol alması ayette de belirtildiği üzere Allah'ın lütfü ile. Bundan daha da büyük olan şey, muazzam kütleleri uzayda hareket ettirmektir. Bütün bunları yapanın yüce yaratıcı olduğu bilgisi tekitli bir haber cümlesiyle muhataba aktarılmıştır.

¹⁰⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 5.

¹¹⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 20.

¹¹¹ Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 31-32.

Bazen de haber durumun gerekliliklerine göre farklı bir hitap şekli almaktadır. Örneğin; hükmü inkâr eden kişi, hüküm hakkında herhangi fikre sahip olmayan (خَالِي الذَّهْن) kişi yerine konulur.¹¹²

Bu duruma *Nevâbiğu 'l-kelim*'den şu cümle örnek gösterilebilir:¹¹³

السُّنَّةُ مِنْهَا حَيٌّ وَمِنْهَا أَجِي

Sünnet-i seniyye benim yolumdur ve ondan gelirim.

Zemahşerî'nin mensup olduğu mezhep Mutezile'dir. İnsanlar bu bağlılığı olumsuz karşılayarak onu sıkça eleştirmişlerdir. Zemahşerî bu ifadeyle hiçbir tekit edatı kullanmadan, mümkirlerini, durumu bilmeyenlerin konumuna koyarak eleştirilere önem vermediğini ve sünnete sıkı sıkıya bağlı olduğunu ifade etmektedir.

Durumun gerekliliklerine göre haber cümlesi kullanılması, şu örnekte de görülmektedir:¹¹⁴

الْأَيَّامُ سَعْدٌ وَسُعَيْدٌ وَالنَّاسُ عَمْرٌ وَعُيَيْدٌ

Günler Sad ve Suayd'dır. İnsanlar da Amr ve Ubeyd'dir.

Musannif bu vecizede günleri, Araplar arasında darbimesel haline gelen Dabbeoğulları Sad ve Suayd'a benzetmiştir. Şöyle ki Sad ve Suayd kaçan develeri bulmak amacıyla gece aramaya çıkmışlardır. Develeri bulan Sad hayır ve iyimserlik işareti olurken, eve dönemeyen Suayd şer ve kötümserlik işareti olmuştur. Dolayısıyla vecizenin ilk şatırından maksat günlerin kimi zaman iyi kimi zaman da kötü geçtiğidir. Vecizenin ikinci şatırında ise insan cinsini, takva ile meşhur olan Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ve zalim olan Ubeydullah b. Ziyâd'a (ö. 67/686) benzetmiştir.¹¹⁵

Zemahşerî konu hakkında muhatabının inkârda olmadığı ön kabulüyle yaklaşmış, bu durumun bir gereği olarak da meramını, hiçbir tekit edatı kullanmadığı bir cümleyle aktarmıştır. Burada talebî cümlenin yerine ibtidâî cümlenin kullanılması Zemahşerî'nin

¹¹² Kazvîni, *Telhîsi 'l-Miftâh*, 13; Cârim, Emin, *el-Belâğatü 'l-vâziha*, 289.

¹¹³ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 3.

¹¹⁴ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 28.

¹¹⁵ Teftâzânî, Sa'ddin, *en-Niamu 's-sevâbiğ fi şerhi 'n-nevâbiğ* (b.y., Dârü'l-Âliye, t.y.), 121; Eyyüp Tanrıverdi, "Arap Cemreleri", *Şarkiyat Mecmuası* 26 (Ocak 2015), 138.

muhatabına dair ön kabulünün bir gereği olarak tezahür etmiştir. Zemahşerî bu vecizede günleri Sad ve Suayd'a benzetip benzetme edatı ve benzetme yönü hazfetmesiyle teşbih-i belîğ sanatını uygulamıştır.

Musannif geçen vecizelerde vurguları farklı derecelerde muhataplarına aktarmıştır. Bu farklılık muhatabın halinden kaynaklanmıştır. Zemahşerî muhatabın halini değerlendirerek ön kabulü görülen muhataba ibtidaî haber, tereddütlü muhataba talebî haber, inkâr eden muhataba inkârî haber kullanmıştır. *Nevâbiğu'l-kelim*'de bazı durumlarda münkirlerin akıllarını kullanmaları için vurgusuz haber, farkında olmayan gaflet içinde veya zihni boş olana da vurgulu haber aktardığı görülmüştür.

Zemahşerî bazı durumlarda halin muktezasına göre haber verip farklı bir gaye kastetmiştir. Nitekim aşağıdaki vecizede haber verip teşvik etmek istemiştir:¹¹⁶

الْعِلْمُ جَبَلٌ صَعْبٌ الْمَصْعَدِ وَلَكِنَّهُ سَهْلٌ الْمُنْحَدِرِ.

İlim tırmanılması zor ancak yuvarlanması kolay olan bir dağ gibidir.

Zemahşerî bu vecizede ilmi tırmanması zor bir dağa benzeterek muhataplarına haber vermiştir. Fakat ilim tahsili zor ve meşakkatli bilindiği için Zemahşerî bu vecizede muhataplarını teşvik etmek istemiştir. Vecizede geçen (صعب المصعد ، سهل المنحدر) ifadeleri anlam bakımından birbirine zıt oldukları için bedî ilminden mukabele sanatı uygulanmıştır.

Şu vecizede de haberin farklı amaçla kullanıldığı tespit edilmiştir:¹¹⁷

قَدْ أَمِنَ الْحَرَمَانَ مَنْ سَأَلَ الرَّحْمَنَ

Muhakkak Allah'tan isteyen kimse mahrumiyetten emin olur.

Zemahşerî bu vecizede muhataplarına Allah'tan talep eden kimsenin yoksul olmayacağını ve Allah'ın onun duasını kabul edeceğini haberi vermiştir. Fakat Zemahşerî'nin amacı bu yargıyı bildirmek değil insanları duaya teşvik etmektir.

Haberin teşvik amacıyla kullanıldığı şu vecizede de görülmektedir:¹¹⁸

¹¹⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 9.

¹¹⁷ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 14-15.

¹¹⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 9.

وَالْجَهْلُ مِنْهُلٌ سَهْلُ الْمَوْرِدِ إِلَّا أَنَّهُ صَعْبُ الْمَصْدَرِ.

Cehalet kolayca ulaşılabilen ancak zorlukla çıkarılan bir su kaynağıdır.

Zemahşerî bu vecizede cehaleti kolaylıkla ulaşılabilecek bir su kaynağına benzeterek muhataplarına bir haber aktarmıştır. Fakat cehaletin gayret etmemekten hâsıl olduğu ve sonucu kötü olduğu için Zemahşerî bu ifade ile muhataplarını ilme teşvik etmek istemiştir.

*Nevâbiğu 'l-kelim'*de haberin farklı bir amaçla söylenmesine řu vecize de örnek olarak zikredilebilir:¹¹⁹

كَمْ رَأَيْتُ مِنْ أَعْرَجٍ فِي دَرَجِ الْمَعَالِي أَعْرَجٌ

Nice topal vardır ki şeref merdivenlerinden sağlamdan daha iyi çıktığını gördüm.

Bu vecize doğru veya yalan ihtimali taşıdığı için haber cümlesi sayılmaktadır. Bundan dolayı vecizenin başında gelen (كَمْ) edatının kullanım amacı haber vermektir.

Zemahşerî bu vecizede fiziksel engellerin şeref ve fazilet yollarında engel olmadığını açıklamıştır. Zemahşerî'nin topal olduğu kesilen bacağına yerine tahta bacak kullandığı bilinmektedir. Zira ilim talebelerinin dünyanın her tarafından ondan ilim tahsil etmek için yolculuk yaptıkları bilinmektedir. Bundan dolayı Zemahşerî'nin amacı bu vecizede muhataplara haber vermekle birlikte kendini övmesi de anlaşılmaktadır.

*Nevâbiğu 'l-kelim'*in mukaddimesinden řu vecize de farklı bir amaç için kullanılmıştır:¹²⁰

كَأَنِّي أَلْقَنُ بِهَا مَجَلَّةً لُقْمَانَ ، وَأَصِفُ بِهَا حِكْمَةَ آصِفِ سُلَيْمَانَ

Sanki onunla bana Lokman'ın bilgeliği telkin ediliyor ve Süleyman'ın Âsaf'ının hikmetini tanımlıyorum.

Zemahşerî bu vecizede *Nevâbiğu 'l-kelim'*in vecizelerinin ilham kaynağını zikretmiştir. Zemahşerî alçak gönüllülüğünden bu özlü sözleri kendine atfetmemiştir. Dolayısıyla bu vecizenin amacı haber vermek yerine zaafını göstermektir. Vecizede bulunan أَصِفُ ، آصِفِ ifadeleri arasında harf fazlalığından dolayı cinas-ı nakıs sanatı uygulanmıştır. Harf fazlalığı

¹¹⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 11.

¹²⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 2.

kelime başında gerçekleştiği için cinas-ı merdûf olmuştur. Ayrıca vecizede geçen لُقْمَانُ ، سُلَيْمَانُ ، سُلَيْمَانُ kelimeleri ile seci sanatı icra edilmiştir.

Haberin farklı bir amaçta kullanıldığı şu vecizede de görülmüştür:¹²¹

إِنْ جَمَجَمَ الْبَاطِلُ فَأَنْتَ أَسْمَعُ مِنْ سَمْعٍ وَإِنْ هَمَّهِمَ الْحَقُّ فَكَأَنَّكَ بِلَا سَمْعٍ

Batıl fısıltısına karşı (işitme yetisi son derece keskin) olan sim' (diye adlandırılan dişi sırtlanın yavrusun)dan daha duyarlı olursun. Hak gürlendiğindeyse sen sağır gibi olursun.

Musannif bu vecizede muhatabına, onun batılın kısık seslerini hemen fark edip yanında durduğunu ancak hakkın yüksek seslerini duymazlıktan gelip önem vermediğini haber vermiştir. Ancak Zemahşerî'nin bu ifadeyle amacı haber vermek yerine, muhatabını azarlamak istemesidir.

Nevâbiğu'l-kelim'de haberin azarlama amacıyla söylendiği şu vecizede de görülmektedir:¹²²

أَنْتُمْ كَبَنَاتٍ وَرِدَانٍ يَتَمَرَّعْنَ فِي أَبِي الْمِسْكِ وَيَقْلُنَ: مَا أَطْيَبَ رِيحَ الْمِسْكِ

Siz pisliğin içinde yuvarlanıp “misk kokusu ne güzel!” diyen pislik böceği gibisiniz.

Zemahşerî, muhatapları, hak ve batılın arasını ayırt edemedikleri için onları pisliğin içinde yuvarlanan sonrasında da bu ne güzel koku diyen pislik böceklerine benzetip onlar hakkında haber vermiştir. Fakat burada Zemahşerî'nin amacı haber vermektense azarlamaktır. Bu vecizede beyan ilmi bakımından iki teşbih çeşidi bulunmaktadır. Benzeyen ve benzetilene ilaveten benzetme edatı zikredilmesiyle teşbih-i mürsel olmuştur. Benzetme yönü zikredilmesiyle de vecizede teşbih-i mürsel-i mufassal üslubu kullanıldığı görülmektedir.

Haberin farklı bir amaçla kullanılışı için şu vecizeyi zikretmek de mümkündür:¹²³

الْمُتَّقُونَ فِي ظِلَالٍ وَسُرُرٍ ، وَالْمُجْرِمُونَ فِي ضَلَالٍ وَسُعُرٍ

Takva sahipleri gölgelerde ve koltuklarda, suçlular ise dalâlet ve cehennem azabı içindedirler.

¹²¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 7.

¹²² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 13.

¹²³ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 5.

Zemahşerî bu vecizenin ilk ibaresinde gölgeleri ve koltukları zikredip bulunduğu yerleri (cennet) kastetmiştir. Bu üslup beyan ilmi bakımından mecaz-ı mürsel olarak isimlendirilmektedir. Mecazın alakası ise hâliyyedir. Bedî ilmi bakımından vecizede yer alan ضَلَالٍ ، ظِلَالٍ ifadeleri arasında cinas-ı nakıs sanatı uygulanmıştır. İki kelimenin başında geçen ض ، ظ harflerinin mahreçleri yakın olduğu için cinas-ı muzârî sanatı gerçekleşmiştir. Yine aynı vecizede geçen سُرُرٌ ، سَعُرٌ kelimeleri arasında harf farklılığından dolayı cinas-ı nakıs sanatı vardır. İki kelimenin ortasında geçen ر ، ع harflerinin mahreçleri uzak olduğu için ise cinas-ı lâhik sanatı gerçekleşmiştir. Musannif bu ibarede muhataplarına takva sahiplerinin cennette, günahkârların ise cehennemde olduklarını anlatmıştır. Muhataplar, takva sahipleri ile suçluların arasındaki farkı bildikleri için Zemahşerî bu vecizede haber vermek yerine iki makamın arasındaki farka muhataplarının dikkatini çekmek istemiştir.

Zemahşerî'nin şu vecizede de haberi farklı bir amaç için kullandığı görülmektedir:¹²⁴

مَخْلَبُ الْمَعْصِيَةِ يُقْصُ بِالنَّدَامَةِ وَجَنَاحُ الطَّاعَةِ يُوصَلُ بِالْإِدَامَةِ

Masiyet (günah) pençesi pişmanlıkla kesilir, taatın (ibadetin) kanadı devamlılıkla birbirine bağlanır.

Musannif bu vecizenin ilk ibaresinde günahı pençeli güçlü hayvana (aslana) benzetip benzetileni çıkartmıştır. Çünkü günahlar ve aslanlar insanlara tehlike teşkil etmektedir. Vecizede benzetilenin özelliklerinden birinin açıkça zikredilmesiyle (pençe) istiare-i musarraha üslubu uygulanmıştır. Cümlelerin sonunda benzetilenin karinelerinden birinin getirilmesiyle (kesmek) de vecizede istiare-i musarraha müraşşaha üslubu kullanılmıştır.

Vecizenin ikinci ibaresinde ibadet kanatlı kuşa benzetilmiştir. Çünkü ibadet ve sürekli kanatları çırpma sahibi için kurtulma sebebi olabilmektedir. Benzetilen çıkarıldıktan sonra onun özelliklerinden birinin zikredilmesiyle vecizede istiare-i musarraha sanatı icra edilmiştir. Vecizenin sonunda teşbihin iki unsuruna uygun bir ifade getirildiği için de vecizede istiare-i musarraha-ı mutlaka üslubu uygulanmıştır.

Zemahşerî bu vecizede, günahların pençelerinin her ne kadar güçlü olsa da pişmanlıkla kesileceğini ve etkisiz hale getirileceğini, aynı şekilde ibadetin kanatlarının da zayıf olsa bile devamlılıkla birbirine bağlanarak sahibini kurtaracağını haberi vermiştir. Zemahşerî'nin

¹²⁴ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 9.

amacı bu vecizede haber vermek yerine iki makam arasındaki farka muhataplarının dikkatini çekmek istemesidir.

Haber şu vecizede de farklı bir amaçla kullanılmıştır:¹²⁵

تَقُولُ أَنْتَ صَائِمٌ وَأَنْتَ فِي لَحْمِ أَخِيكَ سَائِمٌ

“Oruçluyum” diyorsun ama kardeşinin etinde otluyorsun (onun gıybetini yapıyorsun).

Musannif bu vecizede gıybet yapan muhatabını otlayan hayvana benzetmiştir. Ardından da benzetileni çıkarıp onun özelliklerinden birini (سَائِمٌ) zikretmekle vecizede istiare-i mekniyye üslubunu icra etmiştir.

Zemahşerî bu vecizede muhatabına, onun oruçlu olduğu halde gıybet yapmaktan hiç geri durmadığını haberi vermektedir. Muhatap da oruçlu olduğu halde gıybet yaparak sevap kazanamayacağını bilmektedir. Bundan dolayı Zemahşerî'nin amacı bu vecizede haber vermek yerine muhatabın haline üzüntü ve hasret çekmek istediğini bildirmektir.

Nevâbiğu'l-kelim'de haberin farklı amaç için kullanılması şu vecizede de görülmektedir:¹²⁶

رُبَّ كَلِمَةٍ هِيَ عِنْدَ النَّاسِ فَصِيحَةٌ وَهِيَ عِنْدَ اللَّهِ فَضِيحَةٌ

Bazı söz vardır ki halka göre fasih sayılırsa da, Allah katında fecaattir.

Musannif bu vecizede, nasihat bağlamında söylenen bazı sözlerin insanlar nezdinde fasih olmasına ve kalplerde yer bulmasına rağmen, Allah katında riya ve gösterişe dayandıkları için tüm insanların önünde sahibine geri çevrildiğini ve onu hayal kırıklığına uğrattığını belirtmektedir. Zemahşerî'nin amacı bu vecizeyle muhataplarına haber vermek yerine o sözlerin sahibine acıdığını göstermek istemesidir.

Haberin farklı bir amaçla kullanılışı şu vecizede de dikkat çekmektedir:¹²⁷

حَالُ الْعَاقِلِ الْعَاقِلِ تَبَسُّطُ عَذْرِ الْجَاهِلِ الدَّاهِلِ

Gafil davranan akıllının hali, dalgın cahile mazeretini açıklar.

¹²⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 29.

¹²⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 36.

¹²⁷ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 34.

Zemahşerî bu ifadede muhataplarına, akıllı insanların emredildiklerini unutup günah işlerler ise cahil insanların yaptıklarıyla kınandığı zaman mazeretli olacaklarını anlatmak istemiştir. Fakat Zemahşerî bu vecizeyle haber vermek yerine akıllı insanların haline şefkat gösterme ve merhamet etme amacındadır.

Haber bazen övünme, merhamet gösterme, zaafi gösterme, teşvik etme gibi amaçlarda da kullanılır. Zemahşerî'nin vecizelerinde bağlamdan anlaşıldığı üzere haber vermekten ziyade çeşitli amaçlar için cümlelerin oluşturulduğu görülmektedir. Zemahşerî'nin bu amaçlarla muhataplarına dolaylı olarak özendirme veya uyarma yapması, muhatapların emir veya nehyi kabul edip etmemelerinin belli olmamasından anlaşılmaktadır.

2.2. İnşa

İnşa, hakkında doğrudur veya doğru değildir diye hüküm bildirilemeyen cümle türüdür.¹²⁸ İnşa talebî ve gayri talebî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.¹²⁹

Talebî inşa, talep esnasında henüz gerçekleşmeyen bir eylemin istenmesini ifade etmektedir. Ancak bağlamın gerektirdiği duruma bağlı olarak talebî inşa kavramı farklı anlamlar içerebilmektedir. Bunlar arasında dua, temenni, istifham, mübah kılma (الإباحة), tehdit etme, aciz bırakma, yasaklama, eşitleme ve hakaret etme gibi anlamlar da bulunmaktadır.¹³⁰ Zemahşerî'nin *Nevâbiğu'l-kelim*'de talebî inşa türünü sıkça kullandığı görülmektedir.

Talebî inşanın çeşitli manalarını şu cümlelerde görmek mümkündür:¹³¹

يَا بُنَيَّ! قِ فَآكَ عَمَّا يَصْفَعُ فَفَاكَ.

Yavrum! Kafanı ezecek şeyden ağzını koru.

Müellif bu ibarede muhatabına kendine zarar vermeyecek sözleri seçmesini emretmiştir. Bu emir üst mertebeden alt mertebeye geçiş içerdiği için cümle, emirle birlikte azarlama anlamını da taşımaktadır.

Talebî inşa farklı bir anlamla şu cümle de görülmektedir:¹³²

¹²⁸ Abdülğani, *el-Kâfi fi'l-belâğa*, 330; Teftâzânî, *Muhtasarü's-Sa'd*, 193.

¹²⁹ Kazvîni, Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb, *el-İzâh fi ulümi'l-belâğa* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2003), 108-117; Sübkî, *Arüsü'l-efrâh*, 1/419.

¹³⁰ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 76; Cârîm, Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 296.

¹³¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 4.

¹³² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 37.

يَا طَالِبَ الْمَالِ! طَالَ بِكَ الرَّضَاعُ فَمَتَى الْفِطَامُ ، إِحْذَرْ لَا يَبْدَنَّكَ فِي الْخَطْمَةِ هَذَا الْخَطَامُ

Ey mal isteyen kişi! Süt emme süren uzadıkça uzadı, ne zaman süttten kesileceksin?

Dikkat et de dünyanın kırıntıları seni cehenneme atmasın.

Zemahşerî bu vecizede dünyadan istifade eden kişinin halini süt emen bebeğe benzetmiştir. Benzetme yönü her ikisinden de (dünya nimetleri ve emmek) ayrılmak istenmemesi ve zorla ayrıldıktan sonra da üzüntü duyulmasıdır. Müellif bu cümlede dünyaya duyulan sevgiyi içselleştiren bireyleri uyararak emir, uyarı ve tehdit anlamlarını içeren bir ifade kullanmıştır. Zemahşerî ikinci cümlesinde dünya kırıntıları anlamına gelen الْخَطَامُ kelimesini kullanarak muhatabına dünya sevgisinin cehenneme girme sebebi olabileceğini söylemiştir.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için şu örnek de sunulabilir:¹³³

خُذْ مَا هُوَ لِدِينِكَ وَعِرْضِكَ أَصْوَنُ ، وَلَا تَأْخُذْ بِمَا هُوَ عَلَيْكَ أَهْوَنُ

Kendine kolay gelen zararlı şeyleri alma, dinini ve ırzını daha iyi koruyan şeyleri al.

Zemahşerî yukarıdaki ifadesinde zararlı fiillerden kaçınarak dinini ve ırzını koruyan bireylere faydalı eylemler yapmayı tavsiye ederek irşat ve terbiye anlamını vurgulayan bir emir kipiyle hitap etmiştir. Dolayısıyla Zemahşerî bu vecizede inşa üslubunu emir fiiliyle arz etmiştir.

Bu irşat ve terbiye anlamını içeren bir başka örnek de şu cümledir:¹³⁴

أَكْرِمْ حَدِيثَ أَحِيكَ بِإِنْصَاتِكَ ، وَصُنَّهُ عَن وَصْمَةِ عَدَمِ الْإِنْفَاتِكَ

Kardeşinin sözüne susarak değer ver ve iltifat etmeme ayıbından onu koru.

Zemahşerî bu vecizede muhatabına insanlar konuşurken onlara bakmak ve söylediklerini dikkatle dinlemenin onlara saygı göstermek olduğunu açıklamıştır. Dolayısıyla buradaki emir, muhatabına konuşma hakkında bazı görgü kurallarını öğretmek maksadını içermektedir. Bu cümleden Zemahşerî'nin muhataplarının ahlaklarıyla ilgilendiği de anlaşılmaktadır. Bundan dolayı صن أكرم، fiilleri emir manasından çıkıp irşat ve terbiye manasında kullanılmıştır.

¹³³ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 12.

¹³⁴ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 8.

Talebî inşa bazen nehiy kipinin içerisinde yer alabilir. *Nevâbiğu'l-kelim*'deki şu cümleler buna örnek olarak kabul edilebilir.¹³⁵

لَا تَرْضَ عَنْ نَفْسِكَ تَمْلِكُهَا وَإِنْ لَمْ تَمْسِكْهَا

Nefsinden razı olma ki ona sahip olasın. Yoksa onu tutamazsın!

Zemahşerî bu vecizede muhataplarına nefislerinin isteklerini yerine getirmeyerek nefis terbiyesi yapmalarını nehiy kipi aracılığıyla öğütlemiştir. Çünkü nefsin arzularını gerçekleştirme şu ayette olduğu gibi dalalet sebebidir.¹³⁶

Arzularını tanrı yerine koyan, Allah'ın -bilgisine rağmen (sapmayı tercih ettiği için)- kendini saptırdığı... (أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ)

Cümlede geçen nehiy sigası irşat ve terbiye anlamında kullanılmıştır.

Nehyin farklı bağlamda kullanımına dair şu vecize de örnek verilebilir.¹³⁷

لَا تَقُلْ لِلْحَرَامِ عَلَقٌ مَتَاعٍ فَمَا هُوَ إِلَّا عَلَقٌ مُتَاعٌ

Harama kıymetli mal deme! Zira haram kusulmuş pıhtı kan gibidir.

Müellif bu ifadede harama paha biçen kimseleri sert ifadelerle uyarmıştır. Cümlede geçen nehiy sigası uyarı ve azarlama içermektedir.

Talebî inşanın farklı anlamlarından biri de istifhamdır. *Nevâbiğu'l-kelim*'de çeşitli istifham edatlarıyla kullanılan talebî inşa cümlelerinden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür.¹³⁸

مَا أَدْرِي أَيُّهُمَا أَشَقَى؟ مَنْ يَعُومُ فِي الْأَمْوَاجِ أَمَّنْ يَقُومُ عَلَى الْأَزْوَاجِ

Dalgalarda yüzen kimse mi, yoksa birden fazla hanımı olan mı daha zor durumda bilmem?

Bu cümlede geçen istifham tesviye (eşitleme) anlamı içermektedir. Müellif her iki durumda olan kişinin yaşayacağı zorluğun eşit olduğunu belirtmesine rağmen talebî cümlesini istifham kipinde kullanmayı tercih etmiştir.

¹³⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 12.

¹³⁶ Câsiye 45/23.

¹³⁷ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 13.

¹³⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 30.

Zemahşerî'nin istifhamı farklı bir anlamda kullandığı başka bir vecize örneği de şu şekildedir.¹³⁹

حَلَّ الشَّيْبُ بِفُؤَادِيكَ وَحَيَّهَانَ وَتَبَصَّرَ هَلْ تُدْرِكُ الْمُهْلَ.

Saçının yanları beyazladı, haydi gel de düşün, sana verilen fırsatları değerlendirecek misin?

Zemahşerî bu vecizede istifhamı dilek ve temenni anlamında kullanmıştır. Müellif beyaz saçları ifade eden الشَّيْبُ kelimesini misafirlere benzetmiştir. Misafirlere gösterilen ikramın gerekliliği gibi muhatapların da misafirlerine (beyaz saçlar) ikram etmesi (tövbe ile) temennisinde bulunmuştur.

İstifhamın farklı bağlamda kullanımını şu vecizede de icra edilmektedir:¹⁴⁰

مَتَى أَصْبِحُ وَأُمْسِي وَيَوْمِي خَيْرٌ مِنْ أَمْسِي

Günüm dünümden daha hayırlı oldu halde ne zaman o sabaha ve akşama erişeceğim.

Zemahşerî bu vecizede istifham edatını (متى) dilek ve temenni anlamında kullanmıştır. Zemahşerî geleceğinin geçmiş zamanından daha iyi olmasını temenni etmiştir. Temenninin anlamının daha açık olması için وَيَوْمِي ifadesinde bulunan و harfinin hal vavı olarak izah edilmesi gerekmektedir.

İstifhamın farklı bir anlamda kullanımına örnek olarak şu misal de verilebilir.¹⁴¹

كَيْفَ يَثْنِي عَطْفَ الْمَرَحِ الْفَخَّارِ مَنْ أَصْلُهُ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ.

Aslı pişirilmiş çamurdan olan bir kimse nasıl olur da kil bir çömlekle böbürlenebilir?

Bu cümlede geçen istifham küçümseme anlamını taşımaktadır. İnsanların cismani varlığının değersiz çamurdan olmasına rağmen onların böbürlenmelerinin ancak gafletten kaynaklandığını belirtmektedir.

İstifham üslubunun kullanıldığı bir diğer ifade de şudur:¹⁴²

¹³⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 34.

¹⁴⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 5.

¹⁴¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 35.

¹⁴² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 14.

حُجَّةُ الْمُؤَحِّدِينَ لَا تُدْحَضُ بِشُبْهِهِ الْمُشَبَّهَةِ وَكَيْفَ يَضَعُ مَا رَفَعَ إِبْرَاهِيمُ أُبْرَهَةَ

Müşebbihe fırkasının şüpheleriyle muvahhitlerin delili iptal olunmaz. Hz. İbrahim'in yaptığı (Beytullah'ı) Ebrehe nasıl yıkabilir?

Müşebbihe fırkasının temel iddiası insanlara isnat edilen fiziksel özelliklerin Allah'a da isnat edilebileceğidir. Bu fırka ikinci asrın son çeyreğinde ortaya çıkmıştır.¹⁴³

Zemahşerî Hz. İbrahim'in inşa ettiği Kâbe'nin Ebrehe tarafından yıkılmasının imkânsız olduğunun bilindiği gibi Müşebbihe fırkasının şüpheleriyle de muvahhitlerin delillerinin çürütülemeyeceğini ifade etmek istemiştir. Böylece bu vecizede istifhamın inkâr anlamında kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır.

İstifham edatlarından biri olan istifham hemzesi (إِ) tasdik veya tasavvur talep ettiği için diğer soru edatlarından farklı olarak değerlendirilmiştir. Tasavvur, tekilin hakikatini bilmek olarak tanımlanmıştır. Tasdik ise iki şeyin arasında bulunan nispet olasılığını bilmek anlamına gelmektedir.¹⁴⁴

Nevâbiğu'l-kelim'de istifham hemzesiyle tasdik talebine şu misalde rastlanmaktadır:¹⁴⁵

الليالي وما خلذن لدايك أفتخاهنَّ مخلداتك

Geceler (zaman) senin akranlarını bırakmadı, seni temelli bırakacağını mi zannediyorsun?

İbaredeki istifham hemzesi ebedi kalma düşüncesinin mümkün olmadığını bildirmek amacıyla kullanılmıştır. Bu cümlede istifham hemzesiyle tasdik talep edildiği için karşılığında “hayır” (لا) kelimesi bir cevap olarak takdir edilmiştir.

İnşa cümlelerinde emir, nehiy, talep, dua, temenni vs. hususlar olduğu için muhatabı monotonluktan kurtarmak onu çeşitli duygu durumlarına taşıyarak daha canlı tutmak ve konuyu daha etkili sunarak okuyucunun ilgisini canlı tutmak için bu tür cümlelerle duygu ve düşünceler sunulmuş olabilir. Bu tür cümlelerle yazılan metinler daha ilgi çekici hale gelebilir. Okuyucuların daha çok dikkatini çekebilir. Zemahşerî bu öğüt kitabı şeklinde olan

¹⁴³ Şehristânî, *el-Milel ve en-nihal*, 92.

¹⁴⁴ Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 78-79; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 1/488.

¹⁴⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 6.

eserinde inşa cümlelerine sıkça yer vermiştir ki ifadeleri daha etkili olsun, daha kolay ezberlensin okuyucular tarafından zevkle okunsun.

2.3. Kasr

Kasr sözlükte “bir nesneyi hapsetmek” anlamına gelirken,¹⁴⁶ istilahta, bir şeyi belirli bir yöntemle bir başka şeye tahsis etmek anlamına gelir. Bir başka ifade ile kasr “kelamda zikredilen bir şeyin hükmünü ispat etmek ve diğerlerinden o hükmü ayırmak” demektir. Kasr cümlesi kendisine tahsis edilen şeyi (maksûr) ve özelliklerini (maksûrun aleyh) içermektedir.¹⁴⁷

Kasr üslubunda farklı edatların kullanılması muhatabının etrafında bulunan nesnelere tepkisine bağlıdır. Nefiy ve istisna yöntemi, muhatabın bilmediği konularda kullanılırken (إِنَّمَا) edatı muhatabın bildiği konularda kasr amacıyla kullanılır.¹⁴⁸

Kasrın en çok kullanılan yöntemleri şunlardır:¹⁴⁹

- Nefiy ve istisna (النَّفْيُ وَالْإِسْتِثْنَاءُ): Cümlede maksûrun aleyh istisna edatından sonra gelmektedir.
- إِنَّمَا edatıyla kasr etmek: Cümlede maksûrun aleyh zorunlu olarak cümlenin sonunda getirilir.
- لَئِنْ ، لَا ، لَكِنْ harfleriyle kasr etmek: Eğer kasır لَا edatıyla yapılırsa maksûrun aleyh لَئِنْ dan sonraki kelimenin zıttı olacaktır. Ancak kasr لَكِنْ ve لَئِنْ edatlarıyla yapılırsa maksûrun aleyh bu iki edatın sonrasında getirilecektir.
- Takdim yöntemiyle kasr etmek: Bu durumda maksûrun aleyh öne alınmaktadır.

Kur’ân’da, inkâr edilen bazı peygamberlik sıfatları nefiy bağlamında gelmiştir. Ardından ispat edilmesi için nefiy ve istisna yöntemi kullanılmıştır.¹⁵⁰

Nevâbiğu’l-kelim’de kasrın bazı örnekleri şu şekilde zikredilebilir:¹⁵¹

¹⁴⁶ İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ensârî, *Cemheretü’l-lüğa* (Beirut, Dâr Sâdır, 2010), 2/358; Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa*, 2/81; Râzî Muhammed b. Ebû Bekr, *Muhtârü’s-sihâh* (Lübnan, Mektebetü Lübnan, 1989), 472.

¹⁴⁷ Hâşimî, *Cevâhirü’l-belâğa*, 165; Saîdî, Abdülmüteâl, *Büğyetü’l-îzâh li-telhîsi’l-Miftâh* (Kahire, Mektebetü’l-âdâb, 2009), 2/221-226.

¹⁴⁸ ‘İd Muhammed Şabâyek, “İstismârü’l-üslubu’l-üdüli”, el-Alûke (internet sitesi). 9/11 (Ocak 2012).

¹⁴⁹ Cürcânî, Abdülkâhir, *Delâilü’l-icâz fi’l-ilmî’l-meânî* (Beirut, Dârü’l-kutubi’l-ilmîyye, t.y.), 253-272; Kazvînî, *Telhîsü’l-Miftâh*, 69-70; Cârîm, Emin, *el-Belâğatü’l-vâziha*, 374; Saîdî, *Büğyetü’l-îzâh*, 2/228-233.

¹⁵⁰ Cürcânî, *Delâilü’l-icâz*, 257.

¹⁵¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu’l-kelim*, 6.

مَا وَرَاءَ الْخَلْقِ الدَّمِيمِ إِلَّا الْخُلُقِ الدَّمِيمِ

Çirkin suretin gerisinde çirkin sîretten (huydan, ahlaktan) başka bir şey yoktur.

Zemahşerî bu ibarede istisna yöntemini kullanarak kasr yapmıştır. Nefiy edatından sonra maksûr, istisna edatından sonra ise maksûrun aleyh zikredilmiştir. Cümlede yer alan maksûr, çirkin insanlara; maksûrun aleyh ise kötü ahlaklara hasredilmiştir. Bu sayede mevsuf sifata tahsis edilmiştir. *Nevâbiğu'l-kelim*'de nefiy ve istisna yoluyla birçok kasr örneği bulunmaktadır. Burada şu örnek de zikredilebilir:¹⁵²

مَا الْجُدُّ إِلَّا غَرِيْرَةٌ وَهِيَ فِي النَّاسِ عَزِيْرَةٌ

Ciddi olmak ancak fitrattan (yaratılıştan) gelen bir şeydir. O da insanlarda nadirdir.

Müellif bu cümlede tekrar nefiy ve istisna yollarını kullanarak kasr yapmıştır. Cümlede ciddiyetin sadece fitrattan kaynaklanan bir özellik olduğu vurgulanmıştır. Maksûr olan الْجُدُّ kelimesi maksûrun aleyh olan غَرِيْرَةٌ kelimesine hasredilmiştir.

Nefiy ve istisna yoluyla kasr yapmanın başka bir örneği *Nevâbiğu'l-kelim*'de şu vecizede görülmektedir:¹⁵³

مَا زَادَ كِبْرٌ قَطُّ فِي كِبَرٍ مَا الْكِبْرُ إِلَّا رِيْحٌ فِي الْكِبْرِ

Kibrin büyüklüğe bir katkısı olmamıştır. Kibir ancak davulun içindeki hava gibidir.

Zemahşerî'nin cümlesinde nefiy ve istisna edatları ile kasr yapılmıştır. Fakat bu sefer maksûr olan الْكِبْرُ sıfat, maksûrun aleyh olan رِيْحٌ mevsûf şeklinde getirilmiş, sıfatın mevsufa tahsisi sağlanmıştır. Bu tür, meânî ilminde “sıfatın mevsufa kasrı” (قَصْرٌ صِفَةٍ عَلَى مَوْصُوفٍ) olarak isimlendirilmektedir.¹⁵⁴

Zemahşerî'nin *Nevâbiğu'l-kelim*'de kasr üslubunu kullandığı başka bir vecize şöyledir:¹⁵⁵

الْعِلْمُ دَرْسٌ وَتَلْفِيْنٌ لَا طَرْسٌ وَتَرْقِيْنٌ

¹⁵² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 10.

¹⁵³ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 24.

¹⁵⁴ Cârîm, Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 373-374; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 171.

¹⁵⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 20.

İlim sayfa ve kitaptan ibaret olmayıp tedris (ders verme, okutma) ve tefhimden (anlatma) ibarettir.

Müellif bu cümlede kasr yaparken atıf edatı olarak لا harfini tercih etmiştir. Kasr لا edatıyla gerçekleştirildiğinde maksûrun aleyh لا edatından sonra gelen kelimenin zıddı olmaktadır. Yani bu cümlede maksûr العلم iken maksûrun aleyh ise درس وتلقين kelimeleridir. Bu cümlede geçen kasrın çeşidi “mevsufun sifata tahsisi” (قَصْرٌ مَوْصُوفٍ عَلَى صِفَةٍ) olarak adlandırılmaktadır.¹⁵⁶

Kasrın farklı bir edat ile kullanımını şu vecizede görmek mümkündür.¹⁵⁷

مَا لِلْفُسَّاقِ مِنْ حَمِيمٍ غَيْرُ عَسَاقٍ وَحَمِيمٍ

Fasıklar (günahkâr ve isyankâr) için, gassak ve hamîm (denilen cehennem içeceklerin)den başka hamîm (yakın dost) yoktur.

Cümlede غير kelimesi بل anlamında kullanılmıştır. Zemaşerî bu vecizede “Zakkum ağacı günahkârın yiyeceğidir. O, karınlarda, fokurdayan su misali kaynayan bir tortu gibidir. (Görevlilere şöyle denir:) ‘O günahkârı yakalayıp cehennemın ortasına sürükleyin. Sonra başının üstünden kaynar su dökerek cezalandırın.’” mealindeki إِنَّ شَجَرَةَ الرَّقُومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ كَالْمُهْلِ إِذْ يُنْفِثُ مِنْ شَوْبِهِ أَرْدَابًا وَإِذَا نُفِثَ مِنْهُ فَاعْتَلَوْهُ إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ ayeti kerimelerinden¹⁵⁸ iktibas yapmıştır. İbarede mevsuf olan فُسَّاقٍ kelimesi وَحَمِيمٍ olan sifata tahsis edildiğine göre mevsufun sifata kasrı yapılmıştır.

Nevâbiğu'l-kelim'de takdim yöntemiyle kasr üslubu şu vecizede görülmektedir.¹⁵⁹

زِينَةُ الْأَرْضِ الْعُلَمَاءُ وَالكَوَاكِبُ زِينَةُ السَّمَاءِ

Yeryüzünün süsü âlimlerdir. Yıldızlar ise göklerin süsüdür.

Bu misalde الكواكب kelimesi haber-i mukaddem (öne geçmiş yüklem) olarak kullanılmıştır. Haberin sonda olması beklenirken müellif kasr yapmak amacıyla bu ifadede habere öncelik vermiştir. Habere öncelik verildiği için bu kelime maksûrun aleyh hükmünde olmuştur. İbarede sıfat durumunda bulunan زِينَةُ kelimesi maksûr hükmündedir. Böylelikle sıfatın mevsufa tahsis edilme yöntemi (قَصْرٌ صِفَةٍ عَلَى مَوْصُوفٍ) kullanılmıştır.

¹⁵⁶ Cârîm, Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 373-374; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 171.

¹⁵⁷ Zemaşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 5.

¹⁵⁸ Duhan, 44/43-48.

¹⁵⁹ Zemaşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 19.

Kasrın amacı, muhatabın aklında manayı pekiştirmesi, manayı abartılı şekilde anlatması ve daha az derecede kinaye yapmasıdır. Zemaşerî'nin bu vecizelerde genelde nefiy ve istisna yöntemi kullanarak muhataplarına bilgi aktarmak istediği görülmektedir. Zemaşerî'nin istediği bilgileri kasr üslubuyla aktarması düz anlatımından daha etkili ve kalıcı olmaktadır. Aynı zamanda (إِنَّمَا) edatını kullanmaması, bilinen bazı bilgileri tekrar etmemesi ve kasr ile kinaye yapmaması sebebiyle olmalıdır.

2.4. Fasl ve Vasl

Fasl kelimesi lügatte “kesmek ve ayırmak”, vasl kelimesi de birleştirmek manasını taşımaktadır.¹⁶⁰ İstilahta ise vasl cümleleri vav (و) harfiyle birbirine bağlamak anlamına gelirken fasl ise bu atfi terk etmek anlamına gelmektedir.¹⁶¹

Fasl ve vasl üslubu ile cümlelerin konumu, başlama ve durma yerleri bilinmektedir. Bu konu belagatin önemli konularında biridir. Ancak gizemli ve ince bir sanattır. Öyle ki bu konuyu bilen kişinin belagatin diğer konularına da vakıf olduğu kabul edilmektedir. *Delâilü 'l-icâz*'da bu konu hakkında belagatin tanımını olacak kadar önemli olduğu ifade edilmiştir.¹⁶²

Faslın yerleri şunlardır:¹⁶³

- İki cümle arasında tam bir münasebet olması yani *kemâlu 'l-ittisâl* bulunmasıdır.
- İki cümle arasında hiçbir münasebet olmaması yani *kemâlu 'l-inkitâ* bulunmasıdır.
- İkinci cümlenin, birinci cümlenin varsayılan gizli sorusuna cevap olmasıdır. Böyle iki cümlenin arasında *şibhü kemâlu 'l-ittisâl* vardır.

Nevâbiğu 'l-kelim'de faslın ve vaslın örnekleri bolca bulunmaktadır. Faslın örneklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:¹⁶⁴

مَنْ زَرَعَ الْإِحْنَ حَصَدَ الْمِحْنَ

Kim düşmanlık ekerse sıkıntı biçer.

¹⁶⁰İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-lüğa*, 3/82-88; Zemaşerî, *Esâsü 'l-belâğa*, 2/25; Râzî, *Muhtârü 's-sihâh*, 444; Feyyûmî Ahmed b. Ali, *el-Mısbâhu 'l-münîr* (Beyrut, el-Mektebetü 'l-asriyye, 2010), 246.

¹⁶¹Kazvîni, *Telhîsü 'l-Miftâh*, 90; Saîdî, *Büğyetü 'l-izâh*, 2/278; Nâsif, vd, *Dürüsü 'l-belâğa*, 65.

¹⁶²Cürcânî, *Delâilü 'l-icâz*, 170-171.

¹⁶³Kazvîni, *Telhîsü 'l-Miftâh*, 92-94; İnâm Fevval Akkâvî, *el-Mücemü 'l-mufassal fi ulûm-i 'l-belâğa* (Lübnan, Beyrut, 2006), 618; Saîdî, *Büğyetü 'l-izâh*, 2/279-293.

¹⁶⁴Zemaşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 4.

Bu iki cümle arasında bir fasl bulunmaktadır. İkinci cümle birinci cümlenin tamamlayıcısı ve neticesi olduğu için و atıf edatı kullanılmaz. İki cümle arasında tam uyum ve kemâlu'l-ittisâl bağı olduğu için iki cümle arasında fasl vaki olmuştur.

Fasılın bir başka örneği şu vecizede görülmektedir:¹⁶⁵

عَضُّوكَ بِالْمَلَامَةِ وَوَعظُوكَ ، لَوْ عَنْ رُقَادِ الْعَفْلَةِ أَيَقْظُوكَ

Sana ağır ve dokunaklı sözlerle vaaz ve nasihat ettiler. Keşke seni gaflet uykusundan uyandırsalardı.

Bu iki cümlede yine kemâlu'l-ittisâl bağı mevcuttur. İkinci cümle (لَوْ عَنْ رُقَادِ الْعَفْلَةِ) birinci cümlenin bir parçası olduğu için aralarına و atıf edatı getirilmemiştir.

Eserde zikredilen fasılın örneklerinden bir diğeri şu şekildedir:¹⁶⁶

مَنْ لَمْ يَقْمَوْمَهُ التَّأْنِيبُ ، لَمْ يَقْمَوْمَهُ التَّأْدِيبُ

Kendisine söziün kâr etmediği kimseye dayak kâr etmez.

Zemahşerî bu cümlede yine fasıl üslubunu tercih etmiştir. Cümlenin ikinci kısmı birinci kısmının bedeli mesabesinde bulunduğu için iki cümle arasında kemâlu'l-ittisâl bağı mevcuttur. Bu nedenle atıf edatı kullanılmamış ve fasıl üslubu tercih edilmiştir.

Eserde fasıl üslubu şu vecizede de görülmektedir:¹⁶⁷

كُلُّ قَرِيبٍ لَكَ عَلَيْكَ رَقِيبٌ ، يَوْدُ أَنْ تُفْعَرَ عَمَّا قَرِيبٍ

Her yakın bildiğin peşini gözler, senin bir an önce gömülmeni ister.

Bu vecizede cümleler arasında fasıl üslubu kullanılmıştır. Fasılın sebebi, ikinci cümlenin birinci cümlede bulunan gizli sorunun cevabını içermesidir. İlk ifadede varsayılan gizli soru, “peki bu akraba ne istiyor?” şeklinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle iki cümle arasında şibh-i kemâli'l-ittisâl ilişkisi bulunmaktadır.

¹⁶⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 7.

¹⁶⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 8.

¹⁶⁷ Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 33.

Faslın başka bir örneği için şu vecize zikredilebilir:¹⁶⁸

أَنْتُمْ الْأَوْدَاءُ الْأَعْرَاءُ، مَا لَمْ تُصِيبْكُمْ الدَّاءُ وَالْعَرَاءُ

Siz birbirinize dert ve meşakkat isabet etmedikçe dost ve azizler (sevgililer)siniz.

Bu iki cümle arasında herhangi bir bağlantı olmadığı için kemâlu'l-inkıtâ münasebeti bulunmaktadır. Vecizede yer alan birinci cümle isim cümlesi, ikinci cümle ise fiil cümlesidir. İlk cümlenin bir haber cümlesi olmasıyla birlikte, ikinci cümlenin bir inşa cümlesi olması sebebiyle iki ifade arasında atıf terk edilmiş ve fasıl üslubu kullanılmıştır.

Vasıl üslubunun görüldüğü yerler şunlardır:¹⁶⁹

- Her iki tarafın da terkip olarak ortak vasıflara sahip olmaları,
- İki cümlenin de haber veya inşa cümlesi olup aralarında tam münasebet bulunması ve faslı gerektiren bir durumun bulunmaması,
- Cümlelerden birinin haber cümlesi diğersinin ise inşa cümlesi olması ile birlikte fasıl yapıldığında istenilen mananın anlaşılmasındadır.

Zemahşerî'nin eserinde vasıl üslubunun kullanıldığı cümlelerden bazıları şunlardır:¹⁷⁰

الْأَبُ أَعْرَفُ وَأَشْرَفُ ، وَالْأُمُّ أَرْأَمُ وَالْطَّفُ

Baba, anneden daha meşhur ve daha itibarlıdır, anne de babadan daha şefkatli ve merhametlidir.

Vecizede bulunan iki ibare de terkipte ortak vasıflara sahiptir. Aynı zamanda iki cümle de haber cümlesi olduğundan aralarında atıf edatı kullanılmıştır.

Vasılın başka bir örneği ise *Nevâbiğu'l-kelim*'de şu şekilde yer almıştır:¹⁷¹

الْمُنْتَفُونَ فِي ظِلَالٍ وَسُرُرٍ ، وَالْمُجْرِمُونَ فِي ضَلَالٍ وَسُعْرٍ

Takva sahipleri gölgelerde ve koltuklarda, suçlular ise dalâlet ve cehennem azabı içindedirler.

¹⁶⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 21.

¹⁶⁹ Desûkî, Muhammed b. Ahmed, *Hâşiyetü'd-Desûkî alâ Şerhi Telhîsi'l-Miftâh* (Beyrut, Mektebetü'l-asriyye, 1. Basım, 2007), 2/524-532; Cârîm, Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 398; Saîdî, *Büğyetü'l-îzâh*, 2/299-301.

¹⁷⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 3.

¹⁷¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 5.

Bu vecizede iki ibare arasında atıf edatı kullanılarak vasl yapılmıştır. Bu kullanımın sebebi ibarelerin terkipte aynı hükümde olmalarından ziyade aralarında haber ilişkisiyle tam münasebet bulunması ve mana olarak zıt olmalarıdır.

Konunun daha fazla anlaşılabilmesi için aşağıdaki örnek de verilebilir:¹⁷²

لَا تُبَادِرْ بَادِيَّ الرَّأْيِ وَأَنْتَظِرُ الْبَادِيَّ بَعْدَ لَأْمِي

İlk görüş ile bir şeye girişme, teenniden sonra ortaya çıkan görüşü bekle.

Vecizenin iki cümlesi de talebî inşa cümlelerinden meydana gelmektedir. Nehiy ve emir üslubuyla nasihat amacı gütmektedir. Cümleler arasındaki benzerlikten dolayı vasl üslubuna başvurulması gerekmiştir.

Vaslın son çeşidine de şu vecize örnek verilebilir:¹⁷³

الصُّنَاعُ جَمَاهِرٌ وَقَلَّ مَنْ هُوَ مَاهِرٌ

Sanatkârlar çoktur, ama mahir olanı azdır.

Vecizenin birinci cümlesi isim, ikinci cümlesi fiil cümlesidir. Cümleler arasında söz konusu fark bulunmasına rağmen, kastedilen mananın anlaşılması için atıf edatı kullanılarak vasl üslubu tercih edilmiştir. Atıf edatının bu vecizede üstlendiği görev cümleleri birbirine anlam yönüyle bağlamaktır.

Daha önce fasl ve vaslın yerleri bilinmesinin, belagatin tanımlarından biri olduğu zikredilmiştir. Fasl ve vaslın yerlerini tespit etmede zorluk yaşansa da, doğru mananın ortaya çıkarılmasında bu üslup tek ölçüsü sayılmıştır. Zemahşerî bazı vecizelerde muhataplarının fikirlerini kesmemeye özen göstermiştir. Ancak vasl üslubu ile istenilen mana tam olarak iletilemediği bazı durumlarda bile vasl üslubunu kullanmıştır. *Nevâbiğu'l-kelim*'de başlıkların bulunmaması eserin eksiklerinden biri sayılmıştır. Fakat bu nokta fasl ve vaslın bakış açısından değerlendirilse eserin güçlü yönlerinden biri olacaktır. Çünkü *Nevâbiğu'l-kelim* eseri güzelliğini bozmadan istenilen manaları belîğ bir şekilde iletmiştir.

¹⁷² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 8.

¹⁷³ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 28.

2.5. İcaz

İcaz kelimesi وَجَرَ fiilinden türemiş olup sözlükte “kısaltmak” anlamına gelmektedir.¹⁷⁴ İstilah açısından ise, insanların alışık olduğu lafızlardan daha az lafızla maksadı ifade etmek olarak tanımlanmıştır.¹⁷⁵

İcaz üslubu temel kaynaklarda, işaret, takyîd isimleriyle de geçmektedir.¹⁷⁶ Genelde az sözle fazla manayı ifade etmekle tanıtılmaktadır. Eski ve modern dil âlimleri icaz üslubuna çok önem vermişlerdir. Çünkü icaz konuşmalara fesahat ve belagat katar, aynı zamanda icaz üslubuna hâkimiyet, Arap diline yetkinliğin göstergesidir. İcazın, genelde özür dileme, kınama, azarlama, merhamet talebinde ve şükürde kullanılması hoş görülmüştür. İcazın iki çeşidine ehemmiyet verilse de icaz-ı kasr daha fazla önem görmüştür.¹⁷⁷

İcaz'ın iki kısmı bulunmaktadır:¹⁷⁸

- İcaz-ı kasr cümlelerin az kelimelerle kurulmasına rağmen fazla mana taşımamasıdır.
- İcaz-ı hazf manayı bozmadan ibarenin bir kısmının zikredilmemesidir.

Nevâbiğu'l-kelim'de icazın iki kısmının bazı misallerini şu şekilde sıralamak mümkündür:¹⁷⁹

مَنْ كَانَتْ نِعْمَتُهُ وَاصِبَةً كَانَتْ طَاعَتُهُ وَاجِبَةً

Nimeti devamlı olana, itaat (ve ibadet etmek) şarttır.

Zemahşerî'nin ifadesi az kelime ile çok manaları içermektedir. İnsanlar açısından, nimetin hakiki yaratıcısı olan Allah Teâla'ya itaat etmek vaciptir. Bu anlam yukarıdaki cümleden hemen anlaşılmaktadır. Ancak bu ifadenin aynı zamanda siyasi ve toplumsal anlamlar içermesi de mümkündür. Çünkü devlet ve millet için refah ve bolluk sağlayan liderlere itaat, nimetin devamı için şarttır. Bu cümle kısa olmasına rağmen bahsedilen anlamları da içerdiği için burada icaz-ı kasr üslubunun kullanıldığını söylemek mümkündür.

¹⁷⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-lüğa*, 3/424; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 2/321; Cevherî İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-ğâ*, (Kahire, Dârü'l-hadis, 2009), 1229.

¹⁷⁵ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 113; Sübkî, *Arûsü'l-efrâh*, 575-576; Ali Bulut, *Belağat, meânî, beyan, bedî* (M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1. Basım, 2017), 167.

¹⁷⁶ Muhtâr Atıyye, *el-İcaz fî kelâmi'l-Arab ve nassu'l-icâz* (Mansûra, Dârü'l-maârifetü'l-câmiyye, 1995), 17-26.

¹⁷⁷ Muzaffer Özli, “İcaz ve İmâb Arasındaki Delillerin Karşılaştırılması”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1(2014), 92-95.

¹⁷⁸ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 113; Abdülğanî, *el-Kâfi fi'l-belâğa*, 384-386.

¹⁷⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 6.

Konunun başka bir örneği ise şu vecizededir:¹⁸⁰

حَرِيٌّ غَيْرَ مَطُورٍ حَرِيٌّ أَنْ يَكُونَ غَيْرَ مَمْطُورٍ

Misafir bulunmayan eve yağmur (rahmet) düşmemesi gerekir.

İbarenin en başında yer alan حَرِيٌّ kelimesi evin sahasını ifade etmektedir. İkinci حَرِيٌّ kelimesi yakışmak anlamını taşımaktadır. Vecize birden fazla anlam yüklenmiş olup bunlardan birincisi, ekilmemiş bir toprağın verimli olmayı hak etmemesi, diğeryse tercümeyle yansıtıldığı gibi misafiri ağırlamayan evin rahmete kavuşmamasıdır. Bu anlamlar, işe başlarken çaba ve gayret gösterilmediği takdirde olumsuz bir sonuç elde edileceği alt mesajı çevresinde şekillenmektedir. Cümlelerin az kelimeyle bu anlamları ifade etmesi belagat ilminde icaz-ı kasr olarak adlandırılmaktadır.

İcaz'ın diğer kısmına dair misaller ise şu cümlelerde yer almaktadır:¹⁸¹

أَيُّ مَالٍ أُدِّيتُ زَكَاتُهُ دَرَّتْ بَرَكَاتُهُ

Zekâtı verilmiş bir malın bereketi bol olur.

Bu ibareden herhangi bir malın (helal veya haram kazanç) zekâtı verilmişse bereketli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak haram kazancın bu cümleden çıkarılabilmesi için مال kelimesinin vasfı olan حلال kelimesi takdir edilmiştir. Cümlede zikredilmeyen kelimenin manen takdir edilmesiyle icaz-ı hazf sanatı kullanılmıştır.

Bir diğer örnek de şu vecizedir:¹⁸²

أَيُّهَا الْحَوُولُ الْقَلْبُ! أَمِنْ حَيْلَتِكَ أَنْ تَجْمَعَ الْمَالَ لِيَعْلِي حَلِيلَتِكَ

Ey eşleri evirip çeviren kurnaz kişi! Ölümünden sonra hanımının (yeni) kocası için mal toplaman, senin kurnazlığın mıdır?

Zemahşerî bu ifadede icaz-ı hazf üslubunu kullanmıştır. Cümlede yer alan حَلِيلَتِكَ ifadesiyle ilgili bir açıklama yapılmamıştır. Takdir edilen الذي سينزوجها بعدك ifadesinin söylenmemesiyle icaz-ı hazf yöntemi benimsenmiştir. Zemahşerî muhataplarına bu dünyada

¹⁸⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 8.

¹⁸¹ Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 4.

¹⁸² Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 21-22.

kalıcı olmadıklarını hatırlattığı gibi vecizedeki istifhamı azarlama ve kınama amacıyla kullanmıştır.

İcaz-ı hazfın başka bir örneği ise aşağıdaki cümlede bulunmaktadır:¹⁸³

إِذَا صَحَّ السِّرُّ صَحَّ الْعَلْنُ وَإِلَّا فَ (لَمْ) وَ (لَنْ).

İçeride temiz olan kimsenin dışı da temiz olur. Yoksa (içeride temiz olmazsa), dışı ne şimdiye kadar temiz olmuştur, ne de bundan böyle temiz olacaktır.

Daha önce verilen örneklerdeki vasıf ve cümle hazfına ilaveten bu cümlede de iki fiil hazfedilmiştir. İbarede yer alan لَمْ وَلَنْ kelimelerinden sonra zikredilmemiş fiiller bulunmaktadır. Bu edatlardan sonra çıkarılan fiillerin eklenmesiyle cümle şu şekilde takdir edilmektedir إِذَا صَحَّ السِّرُّ صَحَّ الْعَلْنُ وَإِلَّا فَلَمْ يَصِحَّ الْعَلْنُ وَلَنْ يَصِحَّ الْعَلْنُ.

Zemahşerî *Nevâbiğu'l-kelim*'de icazın iki çeşidini kullanmış olup farklı örneklerle maharetini sergilemiştir. Zemahşerî söylediği vecizelerde az sözle fazla mana ifade ettiği gibi farklı amaçlar da gütmüş olabilir. Nitekim muhatabın sıkılmaması, vecizelerde hazfedilen veya bağlamdan anlaşılması gereken manaların muhatapların düşünmeye sevk etmesi ve vecizlerin kolay ezberlenebilmesi gibi amaçlar hedeflenmiş olabilir. Ayrıca icaz üslubu iki şikkıyla hitabın iki tarafına zaman tasarrufu sağlamaktadır.

2.6. Itnâb

Itnâb kelimesi sözlükte “kelamda bulunan abartılı anlatım” anlamındadır.¹⁸⁴ İstilah açısından ise kelamda, faydasına binaen kelimelerin ifade edilen manadan fazla olmasıdır.¹⁸⁵ Arapçada cümlelerin amaçsızca uzatılmasına حشو yani “doldurma” denir.

Itnâb üslubu, tatvîl (uzatma) etmeksizin bir amaç için sözlerin manadan daha fazla olmasıdır. Belagatte icazın tam zıddı olan itnâbın bazı yerlerde kullanılması hoş görülmüştür. Nitekim övme, yerme, kabileler arası barış, irşat, yöneticilerin bilgilendirmesi ve tebrik mesajlarında itnâb üslubu takdir görmüştür. Itnâb üslubu bazı dil âlimlerine göre icazdan daha

¹⁸³ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 11.

¹⁸⁴ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-lüğa*, 1/310; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 1/614-615; İbn Manzûr Muhammed, *Lisânü'l-Arab* (Kahire, Dârü'l-hadis, 2013), 5/648; Feyyûmî, *el-Mısbâhu'l-münîr*, 196.

¹⁸⁵ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 118; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 201; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, 2/685-700.

beliğ ve üstündür. Çünkü konuşmalar açıklamalardan ibarettir. Açıklamaların ise detaylı anlatım olmadan ikna edici olması mümkün değildir.¹⁸⁶

İtnâb üslubu uygulamak için çeşitli yöntemler vardır:¹⁸⁷

- Tekrarla tekit yapılması.
- Müphemden sonra açıklama gelmesi (el-îzâhu bada'l-ibhâm).
- Genelmeden sonra has (özel) zikredilmesi.
- Hastan (özelden) sonra genelleme zikredilmesi.

İtnâbı *Nevâbiğu'l-kelim*'den şu örneklerle açıklamak mümkündür:¹⁸⁸

أَطْلُبُ وَجْهَ اللَّهِ فِي كُلِّ مَا أَنْتَ صَانِعٌ وَإِلَّا فَعَمَلُكَ كُلُّهُ ضَائِعٌ ضَائِعٌ

Her yaptığın işte Allah'ın rızasını ara, yoksa bütün amellerin boşa gider, boşa gider.

Vecizenin son kelimesi ضَائِعٌ manayı pekiştirmek amacıyla iki defa tekrarlanmıştır. Zemahşerî muhatabına Allah'ın rızası için yapılmayan işlerin boş olduğunu belirtirken ضَائِعٌ kelimesini iki kez zikrederek itnâb üslubunu kullanmıştır.

Nevâbiğu'l-kelim'de itnâbın başka bir örneği de şu şekildedir:¹⁸⁹

الْكِتَابَ الْكِتَابَ إِنْ أَرَدْتَ الْعِتَابَ فَإِنَّ الْعِتَابَ مُسَافَهَةٌ مَتَى كَانَ مُسَافَهَةٌ

Eğer birini azarlamak (cezalandırmak) istersen yazıya sarıl, yazıya sarıl. Çünkü sözlü olarak birisini cezalandırmak akılsızlıktır.

Müellif vecizenin başındaki kelimeyi tekrar ederek muhatabına itnâb yöntemiyle hitap etmiştir. İbarede tekrar edilen الْكِتَابَ kelimesi muhatabı yönlendirme ve irşat amacı taşımaktadır. Dolayısıyla Zemahşerî bu vecizede muhatabından tartışmalardan uzak kalmasını istemiştir.

Bu konuyla ilgili şu vecize de örnek gösterilebilir:¹⁹⁰

¹⁸⁶ Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 202-206; Özli, *Îcâz ve İtnâb*, 99-102.

¹⁸⁷ Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 202.

¹⁸⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 38.

¹⁸⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 9.

¹⁹⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 4.

اللَّحْيَةُ حَلِيَّةٌ مَا لَمْ تَطُلْ عَنِ الطَّلِيَّةِ

Sakal boynu aşmadıkça ziynettir.

Zemahşerî'nin الطلية عن الطلية ما لم تطل عن الطلية cümlesi “boynu aşmadıkça” anlamına gelir ve bu ifade doğru yolu gösterme amacıyla kullanılmıştır. Vecizenin mübteda ve haberden oluşan ilk kısmı esas kastedilen manayı (sakalın ziynet olmasına) havidir. Ancak sakalın boynu aşma hali ziynet olmadığı için müellif bu ihtimali ortadan kaldırmak amacıyla vecizenin ikinci kısmını eklemiştir.

İtnâbın başka bir örneği ise şu cümledir:¹⁹¹

شِرَاكٌ شِرَاكٌ وَإِنْ أَرَدْتَ الشِّرَاكَ

Satın al! Satın al! Ayakkabı bağcığı alacak olsan bile.

Müellif vecizenin başındaki kelimeyi tekrar ederek manayı pekiştirip muhatabın zihnine yerleştirmek için itnâb üslubunu kullanmıştır. İbarede tekrar edilen شِرَاكٌ lafzı muhatabı yönlendirme ve irşat amacıyla kullanılmıştır. Bu üslup belagat açısından cümlenin değerini düşürmek bir yana, cümleye kuvvet katmıştır.

Nevâbiğu'l-kelim'de itnâbı üslubunun şu vecizede farklı bir yöntemle uygulandığı görülmüştür:¹⁹²

سُورَةُ السَّفِيهِ يَكْسِرُهَا الْحُلْمَاءُ وَالنَّارُ الْمُضْرَمَةُ يُطْفِئُهَا الْمَاءُ

Alevli ateş su söndürdüğü gibi, sefih kimsenin şiddet ve hiddetini halim kişi hilmiyle kırar.

Zemahşerî bu vecizede (النَّارُ ، الْمَاءُ) ifadelerinin birbirine zıt olması sebebiyle olumlu tıbâk sanatını uyguladığı gibi, (النَّارُ الْمُضْرَمَةُ) ifadesinde de itnâb üslubunu uygulamıştır. Çünkü ateş ancak yakıldığı halde su ile söndürülebilir. Zemahşerî bunu bildiği halde الْمُضْرَمَةُ kelimesini zikrederek vecizede genellemeden sonra has yoluyla itnâb üslubunu uygulamıştır. Görüldüğü gibi الْمُضْرَمَةُ ifadesi vecizede amaçsız olmayıp manaya kuvvet ve tekit katmıştır.

¹⁹¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 7-8.

¹⁹² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 17-18.

Zemahşerî vecizelerinde farklı manaları vurgulamak için itnâbın tekrar ve genellemeden sonra hasın zikredilmesi yöntemlerini kullanmıştır. Musannif bu yöntemlerle muhatapların akıllarında manayı pekiştirmiş, istenilen manayı açıklamış, tekit etmiş, hâsıl olan şüpheyi ortadan kaldırmış ve konuşmalara heyecan katmıştır. Zira zikrettiği kelimelerin tümünü tam yerinde kullanmış ve hiç biri fazla veya amaçsız olmamıştır.

2.7. Müsâvât

Müsâvât kelimesi sözlükte (سَاوَى) fiil kökünden türemiştir, “eşitlik ve denklik” anlamına gelmektedir.¹⁹³ İstilahta ise “kastedilen mana ile bu mananın ifadesi için zikredilen lafızların birbirine denk olmasıdır”.¹⁹⁴

Nevâbiğu'l-kelim'de kaydedilen bazı müsâvât örnekleri şunlardır:¹⁹⁵

الْعَمَلُ مَعَ فَسَادِ الْإِعْتِقَادِ مُشَبَّهٌ بِالسَّرَابِ وَالرَّمَادِ

İnanç bozukluğuyla birlikte olan amel, serap ve küle benzer.

Vecizeden anlaşılan manalar ile kullanılan lafızlar birbirine denk olduğu için ibarede müsâvât üslubu kullanılmıştır.

Konunun örneklerinden biri de yine şu şekilde zikredilebilir:¹⁹⁶

الْأَمِينُ أَمِينٌ وَالْحَائِنُ حَائِنٌ

Emin (dürüst) kişi emniyettedir, hain kişi helâktedir.

Cümlede yer alan lafızların ifade edilmek istenen anlamlara eşit olmasıyla müsâvât üslubunun kullanıldığı görülmektedir. Vecizede geçen حَائِنٌ ، حَائِنٌ kelimeleri arasında harf farklılığından dolayı cinas-ı nakıs sanatı bulunmaktadır. Kelimelerin başında geçen ح ، خ harfleri aynı mahreçten çıktığı için vecizede cinas-ı muzâri sanatı icra edilmiştir.

Zemahşerî müsâvât üslubu ile dengeli ve bütün öğeleri yerli yerinde cümleler kurarak konunun muhataplar tarafında tam olarak anlaşılmasını sağlamıştır. Zemahşerî vecizelerinde

¹⁹³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-lüğa*, 1/178-179; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 1/485; Zebîdî, Muhammed Murtaza, *Tâcü'l-Arûs* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 2012), 19/187; Feyyûmî, *el-Mısbâhu'l-münîr*, 155.

¹⁹⁴ Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 207; Akdemir, *Belâgat*, 159.

¹⁹⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 6.

¹⁹⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 4.

bazı ifadeleri çıkarsa veya farklı ifadeler eklese vecizelerin manası bozulacak veya farklı söz sanatına geçilecektir. Bundan dolayı söylenen lafızlar manalara eşdeğer olmuştur.

3. *Nevâbiğu 'l-kelim*'in Beyan İlmi Açısından Değerlendirilmesi

Beyan sanatı, manayı ifadede lafzı açıklığa kavuşturmak için gerekli olan melekeyi kazandıran ve bununla ilgili kaidelerin bütününe içine alan ilimdir. Beyan ilminin konuları, teşbih, hakikat, mecaz, istiare, kinaye ve tarizden oluşmaktadır.¹⁹⁷

Bu başlık altında *Nevâbiğu 'l-kelim*'deki vecizelerde tespit edilen beyan üsluplarına işaret edilecektir.

3.1. Teşbih

Teşbih, sözlük anlamıyla temsil etme anlamına gelmektedir. İstilahta ise, iki veya daha fazla nesnenin bir veya birden fazla özellikte birleştirilmesine teşbih denir. Teşbih sanatı, beyan ilminin en önemli meselesidir. Teşbihte dört temel unsur bulunur: Müşebbeh (benzeyen), müşebbehün bih (benzetilen), vech-i şebeh (benzetme yönü) ve edat-ı teşbih (benzetme edatı). Bu dört unsurun varlığı veya yokluğu, teşbihin farklı türlerine ayrılmasına yol açar. Bu türler, teşbih-i mufassal, teşbih-i mücmel, teşbih-i mürsel, teşbih-i belîğ, teşbih-i temsil ve teşbih-i zımni'dir.¹⁹⁸

Arap belagati açısından teşbih üslubu Cahiliye Dönemi'nden bu zamana kadar şiirlerde ve nesirlerde sıkça görülen bir üsluptur. Teşbih, insanların hayal gücüne dayandığı için sıradan konuşmalardan değerlidir. Teşbih, sözleri süsleme veya çirkinleştirme dışında anlatımı güçlendirme, benzerliğin bağlamını ortaya koyma, bilinmeyen bir durumun açıklanması ve muhatapların akıllarında etkili ve kalıcı bir imaj oluşturma gibi amaçlarla kullanılabilir.¹⁹⁹

Teşbih çeşitleri ve *Nevâbiğu 'l-kelim*'den bazı örnekleri şunlardır:

- a- Teşbih-i mufassal: Benzetme yönü açıkça zikredilen teşbihtir.²⁰⁰ Şu ifadeler teşbihi mufassala örnek olarak getirilebilir:²⁰¹

¹⁹⁷ Sekkâkî, *Miftâhu 'l-ulûm*, 329-331; Akdemir, *Belâgat*, 179.

¹⁹⁸ Cürcânî, Abdülkâhir, *Esrârü 'l-belağa* (Kahire: Dârü'l-medenî, 1. Basım, 1991), 90; Kazvînî, *Telhîsü 'l-Miftâh*, 126-146; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi 'l-Fettâh*, 2/148-184; İyişenyürek, *Abdullah eş-Şebrâvî ve Şiiri*, 305.

¹⁹⁹ Zafer Kızıklı, "Edebi bir sanat olarak Arap belâgatinde Teşbih", *Dinî araştırmalar* 9/27 (Ocak-Nisan 2007), 224-237.

²⁰⁰ Kazvînî, *Telhîsü 'l-Miftâh*, 143; Ahmed Matlub, Hasan el-Beşîr, *el-Belâğatü ve't-tatbîk* (Irak, Yüksek Eğitim Bakanlığı, 2. Basım, 1999), 289; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi 'l-Fettâh*, 2/155.

وَيَقَالُ فِي أَجْفَانِهِمُ السُّهُودُ كَأَنَّهُمْ فُهُودٌ

Onların göz kapaklarındaki uyanıklık, leoparlardaki gibi az olur.

Zemaşşerî bu teşbih cümlesinde, geçmişte bazı gafil insanların halini anlatarak onları leoparlara benzetmektedir. Vecizede yapılan benzetme, leoparların gözlerinin uykudan fazla açılmadığı gibi, söz konusu insanların da gafletten fazla ayrılmadığını ifade etmektedir.

Yukarıda verilen cümle teşbih-i mufassal içermektedir. Teşbihin dört temel unsuru, yani benzeyen, benzetme edatı (كَأَنَّهُمْ), benzetilen (فُهُودٌ), ve benzetme yönü (يَقَالُ فِي أَجْفَانِهِمُ السُّهُودُ) cümlede bulunmaktadır. Teşbihin dört unsurunun cümlede bulunması teşbih-i mufassal-ı mürsel olarak isimlendirilmektedir.

- b- Teşbih-i mücmel: Benzetme yönü açıkça zikredilmeyen teşbih türüdür.²⁰² Teşbih-i mücmel şu örnekle açıklanabilir:²⁰³

أَغَارَ كَالكَرْدِيِّ ثُمَّ طَارَ كَالْكَدْرِيِّ

Haydutlar (hırsızlıkta kendisine ait özel yöntemi olan ünlü) Kerdî hırsız gibi gece baskını yapıp, sonra da küdrî (bağırtlak) kuşu gibi uçtular.

İbarede benzetme yönü her iki cümlede de zikredilmediği için bu vecize teşbih-i mücmel üslubunu içermektedir. İlk bölümde eksik olan benzetme yönü, gece baskınının özel yöntemlerle ve hızlıca yerine getirilmesidir.

İkinci bölümde ise eksik olan benzetme yönü, amaca ulaştıktan sonra olay yerinden hızla uzaklaşmaktır. Bu cümle benzetme yönü zikredilmediği için teşbih-i mücmel, teşbih edatı kullanıldığı için de teşbih-i mürsel bir örnek olmuştur.

- c- Teşbih-i mürsel: Benzetme edatının zikredildiği teşbihtir.²⁰⁴ *Nevâbiğu'l-kelim*'in mukaddimesindeki şu ifade teşbih-i mürsel örnek olarak gösterilebilir:²⁰⁵

كَأَنِّي أَلْقَيْتُ بِهَا مَجَلَّةً لُقْمَانَ ، وَأَصِفُ بِهَا حِكْمَةَ آصِفِ سُلَيْمَانَ

²⁰¹ Zemaşşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 2.

²⁰² Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 142; Matlub, Besîr, *el-Belâğatü ve'tatbîk*, 289; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, 3/193.

²⁰³ Zemaşşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 10.

²⁰⁴ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 146; Matlub, Basîr, *el-Belâğatü ve'tatbîk*, 286; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/184.

²⁰⁵ Zemaşşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 2.

Sanki onunla bana Lokman'ın bilgeliği telkin ediliyor ve Süleyman'ın Âsaf'ının hikmetini tanımlıyorum.

أصف سليمان (Hz. Süleyman'ın Âsaf'ı) terkihi irap bakımından mudaf ile mudafun ileyh'tir. Âsaf, Hz. Süleyman'ın kâtibidir ve tam adı Âsaf b. Berehyâ'dır.²⁰⁶ Cümle içerisinde benzetilen ve benzetme edatı (كأني) bulunmaktadır. Benzetilen (أصف سليمان ، لقمان) zikredilirken, benzetme yönü çıkarıldığı için bu ifade teşbih-i mücmel-i mürsel türüne bir örnek olmaktadır.

d- Teşbih-i belîğ: Benzetme edatı ve benzetme yönü zikredilmeyen teşbihtir.²⁰⁷ Teşbih-i belîğ, benzeyen ve benzetilen bütün özelliklerde birleştiği için teşbihlerin en güçlü sureti olarak kabul edilmektedir.²⁰⁸

Nevâbiğu'l-kelim'den şu vecizeler teşbih-i belîğe örnek olarak sıralanabilir:²⁰⁹

السُّوقِيَّةُ كِلَابٌ سَلُوقِيَّةٌ

Pazarcılar tazılardır.

Bu cümleden teşbih edatı ve benzetme yönü çıkarılmıştır. Pazarcıların müşterisini, tazıların da avını bırakmaması yönüyle bir benzetme yapılmıştır. Buna göre hedefini kolayca bırakmamak benzetme yönüdür ve benzeyen ile benzetilen arasında ortak bir vasıftır. Cümlede teşbih edatının ve benzetme yönünün yer almadığı bu tür teşbihlere, “teşbih-i belîğ” adı verilmektedir. Teşbih-i belîğ, teşbih edatı ve benzetme yönünün zikredilmemesi sebebiyle, teşbihlerin en güçlü sureti olarak kabul edilmiştir.²¹⁰

Teşbih-i belîğin bir başka örneği ise şu ifadede bulunmaktadır:²¹¹

الغُرَبَاءُ غُرَبَاءٌ وَالسُّودَانُ سِيدَانٌ.

Yabancı insanlar kuzgunlardır ve zenciler kurtlardır.

²⁰⁶ Neseî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Muhammed, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Lübnan, Dârü tahkîki'l-kıtab, t.y.), 2/553.

²⁰⁷ Kazvînî, *Telhîsü'l-Miftâh*, 145; İbn Uleyş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Uleyş el-Mâlikî, *Hâşiyetü Uleyş ale'r-Risâleti'l-Beyaniyye* (Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2001), 34; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, 213.

²⁰⁸ Cârîm, Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 128.

²⁰⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 3.

²¹⁰ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 355.

²¹¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 6.

Yukarıda verilen cümlede, benzeyen ile benzetilen arasındaki aşırı benzerlikten dolayı teşbih edatı ve benzetme yönü belirtilmemiştir. Birinci teşbihte benzetme yönü, yabancı insanlar ile kuzgunlar arasında ortak payda olan tedbirli davranmadır. İkinci teşbihin benzetme yönü ise, zencilerin ve kurtların acımasız ve merhametsiz olmalarıdır. Zemahşerî bu cümlede teşbih edatı ve benzetme yönü belirtmeden, teşbih-i beliğ üslubunu kullanmaktadır.

Teşbih türlerinden biri de teşbih-i temsildir.

e- Teşbih-i temsil: Benzerlik yönünün iki veya daha fazla nitelikten oluştuğu teşbihtir.²¹²

Nevâbiğu'l-kelim'deki bazı teşbih-i temsil örnekleri şu şekildedir:²¹³

العِلْمُ جَبَلٌ صَعْبُ الْمَصْعَدِ وَلَكِنَّهُ سَهْلُ الْمُنْحَدَرِ.

İlim, tırmanılması zor ancak yuvarlanması kolay olan bir dağ gibidir.

Zemahşerî, bu cümlede ilmi bir dağa benzetmektedir. İlim ile dağ arasında iki önemli benzerlik bulunmaktadır. İlk olarak, dağa tırmanmak zor olduğu gibi, ilmi tahsil etmek de zor bir süreçtir. İkincisi ise, dağın zirvesinden inmek hızlı ve kolaydır, ilmi unutmak da benzer bir kolaylığa sahiptir. Zemahşerî bunun ardından şu ifadeleri kullanmaktadır:²¹⁴

وَالْجَهْلُ مَنْهَلٌ سَهْلُ الْمَوْرِدِ إِلَّا أَنَّهُ صَعْبُ الْمَصْدَرِ.

Cehalet ise kolayca ulaşılabilen ancak zorlukla çıkarılan bir su kaynağıdır.

Bu örnekte cehalet su kaynağına iki yönden benzetilmektedir. İlk olarak, her ikisine de kolayca ulaşılabilir. Vadide bulunan su kaynağına, kişi büyük bir çaba harcamadan ulaşabilir. Aynı şekilde bir kişi herhangi bir çaba sarf etmeden cehaletin içine düşebilir. İkincisi, vadinin dibinde bulunan su kaynağından tekrar düzlüğe çıkmak zor bir iş olduğu gibi, bir kişinin cehaletten kurtulması da zor bir süreçtir. Bu cümlede birden fazla benzetme yönü bulunduğundan, bu cümleyi teşbih-i temsile bir örnek olarak sunmak mümkündür. Vecizede geçen (سهل المورد، صعب المصدر) ifadeleri anlam bakımında birbirine zıt oldukları için bedî ilminden mukabele sanatı uygulanmıştır.

²¹² İsferyâinî, İsmüddin İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh, *el-Atvel şerhü Telhîsi'l-Miftâh* (Beyrut, Dârü'l-kutübü'l-ilmîye, 2001), 2/198.

²¹³ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 9.

²¹⁴ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 9.

Teşbih çeşitlerinden birisi de teşbih-i zımnîdir.

- f- Teşbih-i zımnî: Benzeyen ve benzetilenin açıkça sözlü olarak zikredilmediği, ancak telmih (ima) yoluyla gösterildiği teşbihtir.²¹⁵ Teşbih-i zımnî Zemahşerî'nin şu ifadelerinde yer almaktadır:²¹⁶

فَدَّ يَلِدُ مِثْلُ الْحَسَنِ مِثْلَ الْحَجَّاجِ وَاللُّؤْلُؤُ يُخْرُجُ مِنَ الْمَاءِ الْأَجَّاجِ.

Acı sudan inci çıktığı gibi, Haccâc gibi zalimlerin arasından Hasan-ı Basrî gibi salih adamlar zuhur edebilir.

Zemahşerî bu cümlede farklı bir teşbih yöntemi kullanmaktadır. Teşbih unsurları cümle içinde açık bir ifade yerine, benzeyen ve benzetilenin hallerini anımsatan bir yapıda sunulmaktadır. Vecize aynı zamanda Haccâc'ın (ö. 95/714) Hasan-ı Basrî'nin (ö. 111/728) varlık sebebi olma olasılığı konusunda muhatapta şaşkınlık olasılığına da işaret etmektedir ki bu şaşkınlık ihtimalini önlemek amacıyla *acı sudan inci taşı çıktığını* ifade eden bir cümle kullanılmaktadır. Çünkü her iki durumda da *kötüden iyiye dönüşme* olasılığı bulunmaktadır. Bu teşbih çeşidi beyan ilminde teşbih-i zımnî olarak bilinmektedir. Bu konuyla ilgili başka bir örnek şu ifadede görülebilir:²¹⁷

الرَّجُلُ يَتْرُكُ بَرَّ أَدَانِيهِ وَهُوَ إِلَى الْأَبَاعِدِ يُحْسِنُ وَالتَّعَامَةُ تَهْجُرُ بَيْضَهَا وَبَيْضَ غَيْرِهَا تَحْضُنُ.

Deve kuşu kendi yumurtasını terk edip başka bir deve kuşunun yumurtasının üstüne oturur, bazı kişiler de kendi akrabalarına yardım etmeyip başkalarına iyilik yaparlar.

Müellif bu ifade içinde teşbihi doğrudan belirtmek yerine, iki cümleyi bir araya getirerek teşbih-i zımnînin farklı bir örneğini sunmaktadır. Bu iki cümle arasındaki benzetme deve kuşlarının kendi yumurtalarının üzerine oturmak yerine farklı yumurtaların üzerine oturdukları gibi, bazı insanların da kendi akrabaları varken başka insanlara iyilik yapmalarını ifade etmektedir. Ancak buna dair cümlede açık bir teşbih lafzı bulunmamaktadır.

Zemahşerî çeşitli teşbih üsluplarını cümlelerinde kullanarak daha etkili bir anlatım tarzı oluşturmuştur. Bazı soyut konuları somutlaştırmak için müellif teşbih üslubuna

²¹⁵ Sübkî, *Arûsü'l-efrâh*, 2/79; Cârîm, Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 97; Meydânî, *el-Belağatü'l-Arabiyye*, 2/202-203.

²¹⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 19.

²¹⁷ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 19.

başvurmuştur. Aynı zamanda muhatapların bilmediği bazı konuları izaha kavuşturmuş ve akıllarında daha kalıcı olmasını sağlamıştır.

3.2. İstiare

İstiare lügatte, ödünç almak anlamında olup istilahta ise “bir kelimenin benzerlik ilişkisiyle gerçek anlamından farklı bir bağlamda kullanılmasını” ifade eden bir terimdir. Bir kelimenin müşabehet (teşbih, benzerlik) alakasıyla ve asli manasının kastedilmesine mani bir karinenin varlığı sebebiyle kendi hakiki manasının dışında kullanılması istiairedir.²¹⁸ İstiare, teşbihin kısaltılmış hali olmakla beraber belagat ilminde mana açısından istiarenenin teşbihten üstün olduğu ifade edilmektedir.²¹⁹ Örneğin *رَأَيْتُ أَسَدًا فِي الْمَدْرَسَةِ* “medresede aslan gördüm.” ifadesi *رَأَيْتُ رَجُلًا شَجَاعًا كَالْأَسَدِ فِي الْمَدْرَسَةِ* “medresede aslan gibi cesur bir adam gördüm.” cümlesinin veciz bir ifadesidir. Bu cümlede benzeyen ve benzetme yönü kaldırılarak (*مَدْرَسَةٌ*) karinesi eklenmiş ve sonuç olarak *رَجُلٌ شَجَاعٌ* cesur bir adam anlamını ifade edebilmek için (*أَسَدٌ*) aslan kelimesi kullanılmıştır.

İstiarenenin üç unsuru bulunmaktadır:²²⁰

- Müstear minh (müşebbehün bih).
- Müstear leh (müşebbeh).
- Müstear (nakladilen lafız).

İstiarenenin en belirgin özelliği cümle içinde benzetme yönünün ve teşbih edatının açıkça zikredilmemesidir. Bu durumda istiare, benzetme yönü, teşbih edatı, benzeyen veya benzetilenin açık bir şekilde kullanılmadığı bir teşbih türü olarak karşımıza çıkmaktadır. İstiare, müşebbehler açısından incelendiğinde üç farklı türe ayrılmaktadır.²²¹

- İstiare-i musarraha: Müşebbehün bihin zikredildiği istiairedir.²²²
- İstiare-i mekniyye: Müşebbeh kelimenin belirtilmesi ancak müşebbehün bihin açıkça zikredilmemesidir.²²³
- İstiare-i tahyîlyye: Mekniyye istiaresine ilaveten hayal unsuru kullanılmasıdır.²²⁴

²¹⁸ Cürcânî, *Esrârü'l-belağa*, 30; Kazvînî, *Telhîsü'l-Miftâh*, 149; Saîdî, *Büğyetü'l-îzâh*, 3/ 475; Akdemir, *Belâgat*, 220; İyşenyürek, *Abdullah eş-Şebrâvî ve şiiri*, 307.

²¹⁹ Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 258.

²²⁰ Kazvînî, *Telhîsü'l-Miftâh*, 149; Hanefî Nâsif, vd, *Dürûsü'l-belâğa* (Beyrut, Dârü İbni Hazm, 2012), 94.

²²¹ Kazvînî, *Telhîsü'l-Miftâh*, 163; Sabbân, Muhammed b. Ali, *Haşiyetü's-Sabbân fî ilmi'l-beyan* (Lübnan, Dârü nuru's-sabah, 2012), 37.

²²² Kazvînî, *Telhîsü'l-Miftâh*, 163; Akkâvî, *el-Mücemü'l-mufassal*, 101.

²²³ Kazvînî, *Telhîsü'l-Miftâh*, 164; Merâğî, Ahmed Mustafa, *Ulümü'l-belağa el-beyan ve'l-meânî ve'l-bedî* (el-Mektebetü'l-Mahmûdiyyetü't-ticâriyye, 5. Basım, t.y.), 279.

İstiare, bahsi geçen müstearların özelliklerinin açıkça belirtilmesi yönüyle üç farklı türe ayrılmaktadır:²²⁵

- İstiare-i mürâşşaha, istiare cümlesinde müşebbehün bihe ait olan özelliğin açıkça belirtilmesidir.
- İstiare-i mücerrede, istiare cümlesinde müşebbehin özelliği belirtilirken, müşebbehün bihe dair özelliklerin zikredilmemesidir.
- İstiare-i mutlaka ise istiare cümlesinin teşbih unsurlarına ait herhangi bir özelliğin açıkça zikredilmemesidir.

İstiare lafız itibarıyla iki kısma ayrılmaktadır:²²⁶

- İstiare-i asliyye, müstear kelimenin köken olarak fiil kökünden türetilmemiş bir isim olmasıdır.
- İstiare-i tebeyye, müstear kelimenin köken olarak fiilden türetilmiş veya müştak bir isim olmasıdır.

İstiare *Nevâbiğu 'l-kelim* 'de sık görülen bir üsluptur. Aşağıda bazı örnekler verilmiştir:

- a) İstiare-i musarraha: Yukarıda tanımlandığı gibi müşebbehün bihin zikredildiği istiaresidir.²²⁷ İstiare-i musarraha'ya *Nevâbiğu 'l-kelim* 'de şu örnekte rastlanır:²²⁸

يَا طَالِبَ الْمَالِ! طَالَ بِكَ الرِّضَاعُ فَمَتَى الْفِطَامُ

Mal isteyen kişi! Süt emme süren uzadıkça uzadı, ne zaman süttten kesileceksin?

Zemahşerî bu ifadede dünyayı seven ve onu takip eden kişiyi süt emen bir bebeğe benzetmiştir. Daha sonra müşebbehi çıkararak ve müşebbehün bihi zikrederek istiare-i musarraha üslubunu kullanmıştır. Süttten kesme anlamına gelen الْفِطَامُ kelimesiyle müşebbehün bihin özelliklerinden biri zikredilmiş ve böylece cümlede istiare-i mürâşşaha icra edilmiştir.²²⁹ Bu istiare cümlesinde, teşbih yönü olarak ise müstear (süt emme anlamına gelen الرِّضَاعُ kelimesi) ve müstear leh (dünyadan istifade anlamına gelen مِنَ الدُّنْيَا ifadesi)

²²⁴ Kazvîni, *Telhîsü 'l-Miftâh*, 163; Akdemir, *Belâgat*, 224; Sübkî, *Arûsü 'l-efrâh*, 2/159.

²²⁵ Hâşimî, *Cevâhirü 'l-belâğa*, 264 -265; Akdemir, *Belâgat*, 226.

²²⁶ Kazvîni, *Telhîsü 'l-Miftâh*, 156; Ali Bulut, *el-Belâgatü 'l-müeyyessere* (İstanbul, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2019), 135.

²²⁷ Kazvîni, *Telhîsü 'l-Miftâh*, 163.

²²⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 37.

²²⁹ İstiare-i mürâşşaha: İstiare cümlesinde müşebbehün bihe ait özelliğin açıkça belirtilmesidir. Bk. Hâşimî, *Cevâhirü 'l-belâğa*, 264.

kullanılarak ikisinin de zamanla sona erme yönü ele alınmış ve üslup buna göre icra edilmiştir.

İstiare-i musarrahanın farklı bir örneği, *Nevâbiğu 'l-kelim*'de şöyledir:²³⁰

رُبَّ صَدَقَةٍ مِنْ بَيْنِ فَكِّكَ ، خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ مِنْ بَطْنِ كَفِّكَ

Nice ağız ile gerçekleştirilen iyilik el ile verilen sadakadan daha hayırlıdır.

Bu cümlede, ağızdan çıkan söz, sadakaya *صَدَقَةٍ* benzetilmiş ve müşebbehi (benzetilen) çıkarılmıştır. Müşebbehin çıkarılmasıyla vecizede istiare-i musarraha üslubu ortaya çıkmıştır. Ayrıca müstearün minh olan *صَدَقَةٍ* kelimesi müştak olmadığı için bu istiare, istiare-i musarraha-ı asliyye türündendir.

Nevâbiğu 'l-kelim'den istiare-i musarraha'ya bir başka örnek de şudur:²³¹

أَرْضَى النَّاسَ بِالْحَسَارِ بَائِعِ الدِّينِ بِالْدِّينَارِ

İnsanların zarar etmeye en razı olanı, dinini dinar ile satandır.

Zemahşerî bu vecizede dünyayı veya menfaati dinara benzetip müşebbehi (dünya yahut menfaat) zikretmemiştir. Satan *بَائِعِ* kelimesi, değiştiren *مُسْتَبَدِّلٌ* anlamına geldiği için müşebbehe münasebeti vardır ve bu nedenle cümlede istiare-i mücerrede bulunmaktadır.²³² Zemahşerî'nin cümlesinde müstear minh (müşebbehün bih) fiilden türetilmediği için istiare-i asliyye türü ortaya çıkmıştır. Bu şekilde, Zemahşerî bu vecizede istiare-i musarraha-ı asliyye üslubunu kullanmıştır.

İstiaresinin diğer kısmı da istiare-i mekniyyedir.

- b) İstiare-i mekniyye: Cümle içinde müşebbeh olan kelimenin belirtilmesi, müşebbehün bihin açıkça zikredilmeyip, onun bir ayrılmazının getirilmesi durumunu ifade etmektedir.²³³ İstiare-i mekniyyenin örnekleri *Nevâbiğu 'l-kelim*'de sıkça geçmektedir. Bu örneklerden bazıları şunlardır:²³⁴

²³⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 7.

²³¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 3-4.

²³² İstiare-i mücerrede: İstiare cümlesinde müşebbehin özelliği belirtilirken, müşebbehün bihe dair ayrıntılar ifade edilmemektedir. Bk. Hâşimî, *Cevâhirü 'l-belâğa*, 264-265.

²³³ Kazvîni, *Telhîsü 'l-Miftâh*, 164; Merâğî, *Ulûmu 'l-belağa*, 279.

²³⁴ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 7.

حَيْمُ النَّقْصِ وَالْجَدُّ طَنْبِيهُ

Eksiklik ve cehalet, kendisine şans ve talih komşu olduğu halde ikamet etti.

Zemahşerî bu cümlede eksiklik anlamına gelen النَّقْصُ kelimesini insana benzeterek müşebbehün bih (benzetilen) olan insanı çıkarmıştır. Cümleden müşebbehün bihin çıkarılıp sadece müşebbehin zikredilmesi istiâre-i mekniyye olarak isimlendirilir. Hazfedilen müşebbehün bihin bir ayrılmazının (حَيْمِ) müşebbehe nispet edilmesiyle de istiare-i tahyîliyye icrâ edilmiştir. Müşebbehe, müşebbehün bihin bir ayrılmazının nispet edilmesi (ikâme etmenin eksikliğe isnatı) istiare-i mekniyyeyi muhatap tarafından anlaşılır kılan temel unsurdur ve istiare-i tahyîliyye diye isimlendirilir.

İstiare-i mekniyye sanatı, *Nevâbiğu'l-kelim*'de aşağıdaki ifadelerde de görülmektedir:²³⁵

مَنْ صَدَقَتْ فَطَائُهُ قَلَّتْ سَقَطَاتُهُ

Kuşu (dili) doğru olan kimsenin hataları az olur.

Zemahşerî bu vecizede kaya kuşunu (قطاة) dürüst insana benzetmiştir. Vecizede benzetilene zikretmeyip istiare-i mekniyye sanatı uygulamıştır. Kaya kuşu, tek çeşit ötüş çıkarması dolayısıyla doğru ve dürüst olma konusunda Araplar arasında bir darbimesel olmuştur. Nakledilen vecizede de sesi değişmeyen kaya kuşu doğru sözlü insana benzetilmiştir. Cümlede müşebbehün bihin çıkarılması ve onun karinesi olan صَدَقَتْ kelimesinin zikredilmesiyle istiare-i mekniyye üslubu kullanılmıştır.

Nevâbiğu'l-kelim'de bir diğer istiare-i mekniyye misali şu şekildedir:²³⁶

عَضُّوكَ بِالْمَلَامَةِ وَوَعظُوكَ

Seni ağır ve dokunaklı sözlerle ısırtıp, vaaz ve nasihat ettiler.

Cümlede ağır sözler anlamına gelen الْمَلَامَةُ kelimesi dişlere benzetilmiş ve müşebbehün bih (benzetilen) çıkarılmıştır. Bu benzetmenin karinesi ısırma anlamına gelen ve dişlerin bir ayrılmazı olan عَضُّوكَ kelimesidir. Müşebbehün bihin açıkça zikredilmemesiyle cümle içinde istiare-i mekniyye üslubu kullanılmış olmaktadır.

²³⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 8.

²³⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 7.

Zemahşerî'nin başka bir ifadesinde ise istiare-i mekniyye üslubu şu şekilde görülmektedir:²³⁷

وَسَايَرَ الْفَضْلِ وَالْجِدِّ جَنِيْبُهُ

İlim ve fazilet nereye giderse ciddiyet onun yanındadır.

Zemahşerî bu vecizede fazilet anlamında kullanılan الْفَضْلُ kelimesini insana benzeterek müşebbehün bihi çıkarmıştır. İnsanın ayrılmaz bir özelliği olan yürümek fazilete nispet edilerek teşbihin muhatap tarafından anlaşılması sağlanmıştır. Müşebbehün bihin çıkarılması ve onun ayrılmazının (سَايَرَ) müşebbehe nispet edilmesiyle cümlede istiare-i mekniyye ve tahyîliyye üslubu kullanılmıştır.

İstiare-i mekniyye sanatına bir başka örnek de şudur:²³⁸

مَنْ زَرَعَ الْإِخْنَ حَصَدَ الْمِخْنَ

Kin ve düşmanlık eken, sıkıntı ve zorlukları biçer.

Zemahşerî, bu ifadede istiare-i mekniyye sanatını iki farklı yerde uygulamıştır. Önce sırasıyla kin ve zorluk anlamına gelen الْإِخْنَ وَالْمِخْنَ kelimelerini tohum ve buğdaya benzetmiş ve müşebbehün bihi (benzetilen) olan bu kelimeleri çıkarmıştır. Müşebbehün bihin kelimeleri kaldırıldıktan sonra onların الْإِخْنَ وَالْمِخْنَ ayrılmaz özelliklerini yansıtan زَرَعَ وَحَصَدَ kelimelerini müşebbehe nispet etmiştir. Bahsi geçtiği üzere burada müşebbehün bihin çıkarılmasıyla istiare-i mekniyye, onun ayrılmazının müşebbehe nispet edilmesiyle de istiare-i tahyîliyye icrâ edilmiş olmaktadır. İstiâre-i tahyîliyye, istiâre-i mekniyyeyi anlaşılır kılan karinedir. Bundan dolayı istiâre-i tahyîliyyesiz istiâre-i mekniyyenin icrası mümkün değildir.

Araplar kendi kelimelerinde sözler manalardan daha fazla olduğu için istiare üslubunu kullanmışlar ve bir mana için farklı tabirler zikretmişlerdir. Bundan dolayı istiare edebî konuşmalara zenginlik katmış ve fesahatin değerini yükseltmiştir. Ancak istiarenin anlaşılması için meânî ilminin bilinmesi ve hakikatine hâkim olunması gerekir.²³⁹ İstiarenin teşbihten daha belîğ olmasının sebebi, teşbihin iki tarafından birinin çıkarılmış olmasıdır. Böylece benzerlik oranı teşbihten daha fazla olup sanki benzeyen ile benzetilen tek şey

²³⁷ Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 7.

²³⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğü'l-kelim*, 4.

²³⁹ Cürcânî, *Delâilü'l-icâz*, 79; Şabâyek, “*İstismârü'l-üşubu'l-üdûli*”.

olmuştur. Zemahşerî bu üsluba başvurarak *Nevâbiğu'l-kelim*'in hem edebî değerini yükseltmiş hem de vecizelerine çekicilik katmıştır.

3.3. Mecaz

Sözlükte geçmek, bir yolda yürümek anlamlarına gelen جَاَز fiil kökünden türemiştir.²⁴⁰ Istılahta ise “konuşmanın geçtiği terminolojiye göre bir alakadan dolayı hakiki manasının dışında kullanılan ve asli manasının kastedilmesine karine-i mânia (engel delil) bulunan kelime” anlamında kullanılmaktadır.²⁴¹

Mecazın türleri, mecaz-ı akli ve mecaz-ı luğavî olarak iki kısımdır. Mecaz-ı luğavî de istiare ve mecaz-ı mürsel olarak ikiye ayrılmaktadır.²⁴² İstiare, önceden ana başlık olarak incelenmiştir. Aşağıda ikinci kısım olan mecaz-ı mürsel açıklanmaya çalışılacaktır.

Mecaz-ı mürsel, alakası benzerliğin dışında başka bir şey olan ve asıl manasının dışında kullanılan kelimedir. Bir diğer ismi de mecaz-ı müfrettir.²⁴³

Belagat âlimleri tarafından mecaz-ı mürsel alakalarının yirmiden fazla olduğu zikredilmektedir. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir:²⁴⁴

- Sebebiyye, cümlede sebebi zikredip neticeyi kastetmektir.
- Müsebbebiyye, cümlede neticeyi zikredip sebebi kastetmektir.
- Külliyye, bir şeyin tamamını zikredip bir kısmını kastetmektir.
- Cüziyye, bir şeyin bir kısmını zikredip tamamını kastetmektir.
- Mahalliyye, mekânı zikredip içinde bulunan şeyi kastetmektir.
- Hâliyye, içerde olanı zikredip, o şeyin içinde olduğu mekânı kastetmektir.
- Geçmişe itibar etmek, mecazın bulunduğu kelimenin eski halini zikretmektir.
- Geleceğe itibar etmek, mecazın bulunduğu kelimenin gelecek halini zikretmektir.

Mecaz, sözlerin manalarını açıklamak için başvurulan meşhur üsluplardan biridir. Mecaz, manayı açıklama konusunda detayları olan bir üsluptur. Öyle ki muhataplara manaların izahı konusunda mecazda kullanılan lafızlar sanki gözlerin önünde

²⁴⁰ Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, *Kitbü'l-Ayn* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmiyye, 1. Basım, 2003), 1/272.

²⁴¹ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 147; Sübkî, *Arûsü'l-efrâh*, 2/126.

²⁴² Fadl Hasan Abbas, *el-Belâğa funûnuhâ ve efnânuhâ ilmu'l-beyan v'l- bedî* (Ürdün, Dârü'l-furkan, 11. Basım, 2007), 140-142; Meydânî, *el-Belağatü'l-Arabiyye*, 2/221-222.

²⁴³ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 148-149; Teftâzânî, *Muhtasaru's-Sa'd*, 329.

²⁴⁴ Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/224-228; Abdülğani, *el-Kâfi fi'l-belâğa*, 139.

canlandırılacaktır. Bundan dolayı Arapların şiirlerinde ve meclislerinde vazgeçilmez bir unsur olmuştur.

Nevâbiğu'l-kelim'de mecaz-ı mürseli şu ifadelerde görmek mümkündür:²⁴⁵

مَحَايِلُ الْغَمِّ وَالْمَسْرَةِ تَبْكِي وَتَضْحَكُ مِنْ أَسْرَةٍ

Mutluluk ve hüznün hayaletleri, insanın alnındaki çizgilerde ağlar ve gülerler.

Zikri geçen vecizede alın çizgileri anlamındaki أَسْرَةٍ kelimesi üzüntü ve sevinç belirtilerinin görüldüğü yer anlamında kullanılmıştır. Ancak bu belirtiler sadece alnın çizgilerinde değil, yüzün tamamında görülmektedir. İbarede yüz kelimesi zikredilmeyip onun bir parçası olan alın çizgilerinin zikredilmesiyle mecaz-ı mürsel üslubu kullanılmış olup buradaki alaka (ilişki) cüziyye (parça ile bütün arasındaki ilişki) alakasıdır. İbarede gerçek anlamı engelleyen karine ise aklidir. Zira insanın sevinç ve hüznüleri sadece alnında değil bütün yüzünde belirlemektedir.

Mecaz-ı mürselin başka bir kullanımı, şu ifadelerde gözlemlenebilir:²⁴⁶

كَمْ قَدَفَ الْمَوْتُ فِي هُوَةٍ مِنْ جُمُجْمَةٍ مَرُّهُوَةٍ

Ölüm, kibir ve övünme ile dolu ne kadar çok kafayı çukura atmıştır.

Cümlede “kendini beğenmiş insan” anlamında kullanılan جُمُجْمَةٍ مَرُّهُوَةٍ ifadesinde iki yönden mecaz-ı mürsel bulunmaktadır. İlk olarak “kafatası” zikredilip “insan” kastedildiği için cüziyye alakasıyla mecaz yapılmıştır. İkinci olarak da “kendini beğenmiş” مَرُّهُوَةٍ kelimesiyle, kişinin ancak yaşarken yapabileceği “kendini beğenme” fiili, onun geçmişteki haline itibar edilerek (اعْتَبَارَ مَا كَانَ) ölmüş kişiler hakkında kullanılmıştır. Ölü kişilerin kendini beğenme eylemini gerçekleştiremeyecek olması da hakiki anlamın kastedilmesine engel teşkil eden akli karinedir.

Mecaz-ı mürselin farklı bir örneği *Nevâbiğu'l-kelim*'de şu şekilde bulunmaktadır:²⁴⁷

كَمْ لِأَيْدِي الرِّكَابِ مِنْ أَيْدِي الرِّقَابِ

Binek develeri tutan ellerin insanlara ne kadar da çok faydası bulunmaktadır.

²⁴⁵ Zemahşeri, *Nevâbiğu'l-kelim*, 6.

²⁴⁶ Zemahşeri, *Nevâbiğu'l-kelim*, 38.

²⁴⁷ Zemahşeri, *Nevâbiğu'l-kelim*, 20.

Zemahşerî bu vecizede üç yerde mecaz-ı mürsel üslubunu kullanmaktadır. Cümlede bulunan ilk mecaz-ı mürsel eller manasındaki أَيْدٍ kelimesinin zikredilip hizmetçi veya köle manasının kastedilmesidir. Zemahşerî köleyi kastederek, onun bir cüzü olan أَيْدٍ kelimesini zikretmiş ve cüziyye alakasından faydalanıp mecaz-ı mürsel üslubunu kullanmıştır. Cümlede bulunan ikinci mecaz-ı mürsel, yine eller manasına gelen أَيْدٍ kelimesinden nimet ve iyiliğin kastedilmesidir. Nimetler ellerden hâsıl olduğu için eller nimete sebep olur, böylelikle أَيْدٍ kelimesinde mecaz-ı mürselin alakası, sebebiyye olmuştur. Cümlede zikredilen üçüncü mecaz-ı mürsel ise boyun anlamına gelen الرِّقَابِ kelimesinin zikredilip insanın kastedilmesidir. Sadece bir parçasının zikredilerek, insanın bütün halinde kastedilmesi dolayısıyla bu örnekte de cüziyye alakasının kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Nevâbiğu'l-kelim'de mecaz-ı mürselin bir başka örneği şu vecizede görülmektedir:²⁴⁸

رُبَّ بُكَاءٍ وَتَصَلِيَةٍ شَرُّ مِنْ مُكَاءٍ وَتَصَدِيَةٍ

“Nice ağlama ve namaz, ıslık ve alkıştan daha kötüdür.”

Zemahşerî bu ifadede mecaz-ı mürsel üslubunu kullanmıştır. ıslık ve alkışlama anlamına gelen kelimeler genellikle festivaller ve karnavallarla ilişkilendirilmektedir. Festival yerine ıslık ve alkış kelimelerinin kullanılmasının sebebi bu fiillerin genellikle festivaller gibi eğlence yerlerinde yapılması sebebiyledir. Bundan dolayı vecizenin alakası mahalliyyedir. Yani içeride bulunan (hal) ıslık ve alkış, içinde oldukları şey (mahal) yani festival anlamında kullanılmıştır. Zemahşerî, riyadan kaynaklı ağlama ve namaz kılmanın, ıslık ve alkıştan daha kötü bir davranışı temsil ettiğini vurgulanmaktadır.

Mecazın ikinci kısmı da mecaz-ı aklidir.

Mecaz-ı akli: Bir alaka sebebiyle, fiilin failinden başkasına isnat edilmesi ve bu isnadın hakiki olmasına mani bir karine bulunmasıdır.²⁴⁹ Cürcânî (ö. 471/1078-79) ve Kazvînî (ö. 626/1229) gibi bazı belagatçılar mecazı akliyi meânî ilminde isnad konusu altında zikretmişlerdir.²⁵⁰

Nevâbiğu'l-kelim'de mecaz-ı akli bulunan örneklerden bazıları şunlardır:²⁵¹

²⁴⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 15.

²⁴⁹ Tefâtânî, Sa'düddin, *el-Mütavvel şerhu Telhîsü'l-Miftâhi'l-ulûm* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 3. Basım, 2013), 583; Akdemir, *Belâgat*, 210; Cârîm, Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 215.

²⁵⁰ Abbas, *el-Belâğa funûnuhâ ve efnânuhâ*, 143.

²⁵¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 7.

إِنْ جَمَّعَ الْبَاطِلُ فَأَنْتَ أَسْمَعُ مِنْ سَمْعٍ وَإِنْ هَمَّهَ الْحَقُّ فَكَأَنَّكَ بِأَلَا سَمْعٍ

Batıl fısıltısına karşı (işitme yetisi son derece keskin) olan sim ‘ (diye adlandırılan dışı sırtlanın yavrusun)dan daha duyarlı olursun. Hak gürlendiğindeyse sen sağır gibi olursun.

Bu vecizede *جمع وهمهم* ifadeleri *الباطل والحق* vasıflarına isnat edilmiştir. Ancak bu isnat hakiki değildir. Çünkü hak ve batıl canlı varlıklar değil ve ses çıkarmazlardır. Bu *جمع وهمهم* ifadelerinin gerçek failleri insanlar olmakla beraber onlara isnat edilmemiş, mecazen hak ve batıl gibi soyut kavramlara isnat edilmiştir. Dolayısıyla vecizede mecaz-1 akli vardır ve alakası mefuliyyedir. Mefuliyye alakası, fiilin yapana değil yapılan şeye nispet edilmesi demektir. Mecâz-1 akliye bir diğer örnek de şudur:²⁵²

اللَّيَالِي وَمَا حَلَّدَنَ لِدَاتِكَ أَفْتَحَاهُنَّ مُخَلِّدَاتِكَ

Geceler senin akranlarını bırakmadı, seni bırakacağını mi zannediyorsun?

Zemahşerî bu ibarede fiili geceye (zamana) isnat etmiştir. Ancak geceler insanları hayatta bırakma imkânına sahip değildirler. Dolayısıyla burada mecaz-1 akli üslubu bulunmaktadır. Alakası ise zamaniyye olmuştur. Zamaniyye alakası fiilin gerçekleştiği zamana nispet edilmesi demektir. Ayrıca cümlede geçen istifham, inkâr anlamında kullanılmıştır ve cevabı da “hayır, seni de bırakmayacaktır” olarak takdir edilmektedir.

Mecaz-1 aklinin *Nevâbiğu 'l-kelim*'den bir başka örneği de şu cümledir:²⁵³

مَنْ أخطأته المناقب لم تنفعه المناسبات

Şerefin ulaşmadığı kimseye nesebi fayda vermez.

Bu vecizede fiil, mefule isnat edilmiştir. Çünkü *المناقب* şeref canlı değildir ve onda ulaşmama özelliği bulunmaz. Bundan dolayı *أخطأ* fiili gerçek faile isnat edilmeyip mefule isnat edilmiştir. Böylelikle vecizede mefuliyye alakasıyla mecaz-1 akli üslubu kullanılmıştır.

Mecaz çeşitleri genelde maksatları kısa yollardan açıklamaktadır. Dolayısıyla mecazın amaçlarının başında kısa ve öz anlatım tarzı bulunmaktadır. Diğerleri ise abartılı anlatım, edebî konuşmaları zenginleştirme ve değerini yükseltme gibi amaçlardır. Zemahşerî

²⁵² Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 6.

²⁵³ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 13.

Nevâbiğu'l-kelim'de farklı alakaları bulunan çeşitli mecaz örnekleri sunmuştur. Bu örneklerdeki alakaları tespit etmeye çalışmak muhatapları düşünmeye sevk etmektedir. Zira bu üslubun edebiyatta düz anlatımından daha etkili olduğu bilinmektedir.

3.5. Kinaye

Kinaye lügatte, bir şey söyleyip başka bir şeyi kastetmek anlamındadır. İstılahta ise “bir sözü asli manasında kullanmaya engel olmadan başka bir mananın kastedilmesidir” şeklinde tanımlanmaktadır.²⁵⁴

Kinayenin iki unsuru vardır:²⁵⁵

- Mekkî bih, kinayede kullanılan lafızdır.
- Mekkî anh, kendisinden kinaye yapılan anlamdır.

Kinaye mekkî anh itibarıyla üç kısma ayrılır:²⁵⁶

- Sıfattan kinaye
- Mevsuftan kinaye
- Nispetten kinaye

Kinayeyi mecazdan ayırt eden özellik kullanılan lafzın hakiki ve kinayeli manaları aynı zamanda kastedebilmesidir. Mecaz ise daha önce geçtiği gibi bir alakadan dolayı lafzın hakiki manasının kullanılmamasıdır. Fakat kinayede, mecazdan ayrı olduğu için istiare-i mekniyye değerlendirilmesi yapılması mümkündür. Kinaye beyan ilminin ince üsluplarından biridir. Çünkü açıklanması istenmeyen durumlar kinaye ile söylenebilmektedir. Kinayenin muhataba saygı, muhatap olmayanların konuşmayı anlamaması, ayıplamak ve kulağa hoş gelmeyen sözlerin söylenmesi gibi durumlarda kullanılması hoş görülmüştür.²⁵⁷

Nevâbiğu'l-kelim'de geçen kinayelerin bazı örnekleri şu şekilde zikredilebilir:²⁵⁸

مَنْ عَرَفَ الْمَعَارِفَ عَفَّرَ الْمَرَاعِفَ

“Marifetleri tahsil eden kimse düşmanlarının burnunu toprağa sürter.”

²⁵⁴ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 166; Mağribî, *Şerhü Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/417; İyşenyürek, *Abdullah eş-Şebrâvi ve Şiiri*, 310.

²⁵⁵ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 167; Akdemir, *Belâgat*, 237; Cârîm, Emin, *el-Belâğa el-vâziha*, 230.

²⁵⁶ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 167; Cârîm, Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 230; Mağribî, *Şerhü Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/427-439.

²⁵⁷ Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 286-290; Abdülğani, *el-Kâfi fi'l-belâğa*, 99-102.

²⁵⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 21.

Vecizede “burunları toprağa sürter” manasında gelen غَفَّرَ الْمَرَأَعَتِ cümlesini hakiki manada kullanmak mümkündür. Ancak burunları toprağa sürmek manasından düşmanları zelil kılmak anlamı çıkarılmaktadır. Zemahşerî ilim tahsil eden kişinin düşmanları zelil kıldığını ifade etmek yerine kinaye yaparak “düşmanlarının burunlarını toprağa sürter” ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Vecizede zelil kılar yerine toprağa sürter cümlesi kullanılarak sıfattan kinaye yapılmıştır.

Nevâbiğu'l-kelim'den bir başka örnek de şudur:²⁵⁹

فِي قَرْعِ بَابِ اللَّيْمِ قَلْعُ نَابِ الْكَرِيمِ

Namert bir adamın kapısını çalması, şerefliğin dışının çekilmesine denktir.

İbarede şerefli insanın dışının çekilmesi anlamında kullanılan قلع ناب الكريم cümlesini hakiki manada kullanmak mümkündür. Ancak mert adamın alçak adama muhtaç olması mertliği azaltır, başka bir ifadeyle insanlar arasında değerini düşürür ve itibarsızlaştırır. İkinci mananın kastedilmesiyle kinaye sanatı yapılmıştır, değer azaltılması manasından dolayı sıfattan kinaye olmuştur.

Nevâbiğu'l-kelim'de bir başka kinaye örneği de şu cümledir:²⁶⁰

النَّاسُ أَجْنَاسٌ وَأَكْثَرُهُمْ أَجْنَاسٌ

İnsanlar çeşit çeşittir, onların çoğu da pistir.

Cümlede أَجْنَاسٌ kelimesinin kirli, pis ve dış temizliği olmayan manasında kullanılması mümkündür. Fakat “müşrikler ancak bir pislidir” mealindeki إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ ayeti kerimesinde²⁶¹ olduğu gibi müşriklerin vasfının manevi pislik olarak kullanılması da mümkündür. Cümlede نَجَسٌ kelimesi müşriklerin manevi vasfı olarak kullanılarak sıfattan kinaye olarak değerlendirilebilir.

Kinaye konusuyla alakalı *Nevâbiğu'l-kelim*'in mukaddimesinden şu vecize de verilebilir:²⁶²

وَحُذِّ بِأَيْدِينَا إِلَى كَسْبِ مَا نُحِبُّ وَتَرْضَى

²⁵⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 14.

²⁶⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 15.

²⁶¹ Tevbe, 9/28.

²⁶² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 3.

Razı olacağıın halleri elde edinceye kadar sen bize yardımcı ol.

Vecizenin başında gelen وَخُذْ بِأَيْدِينَا ifadesinin fiziksel eli tutma manasında kullanılması mümkündür. Fakat وَخُذْ بِأَيْدِينَا ifadesi bize yardım et ve destek ol anlamında da kullanılabilir. Zira bu vecizede dua bağlamında kullanıldığı için muhatap Allah olmuştur. Dolayısıyla bu vecizede hakiki mana yerine kinayeli mana değerlendirilir. Cümlede وَخُذْ بِأَيْدِينَا ifadesi yardım et anlamında kullanılarak sıfattan kinaye yapılmıştır.

Zemahşerî kinaye üslubunu kullanarak çeşitli faydalar elde etmiştir. Nitekim bazı vecizelerde kinayeli lafızlar sarih lafızlardan daha belîğ olmuştur. Yine kinaye üslubu ile bazı insanlar uygun ifadelerle ayıplanmıştır. Kitabın mukaddimesinde geçen kinaye üslubu ile yapılan dua ise edebî bakımdan daha değerli ve daha anlamlı olmuştur.

4. Nevâbiğu'l-kelim'in Bedî İlmi Açısından Değerlendirilmesi

Bedî ilmi “murat edilen mananın açıkça anlaşılmasını sağlayan ve halin gerektirdiği durumu gözeterek kurulan bir cümleye süs ve güzellik katan bir sanat” şeklinde tanımlanmıştır.²⁶³ Tarifteki “murat edilen mananın açıkça anlaşılmasını sağlayan ve halin gerektirdiği durumu gözeterek” kaydı, beyan ve meânî ilimlerine uygun cümlelerde yapılan süslemelerin bedî sanatı sayılabileceğini vurgulamak için düşünülmektedir. Nitekim beyan ve meânî ilimlerinde uygun kabul edilmeyen bir cümlenin çeşitli lafzi sanatlarda süslenmesi, bilginlere göre bedî ilminin altında değerlendirilmez. Bedî ilmindeki sanatların Cahiliye Dönemi'ndeki konuşmalarda da kullanılmış olmasına rağmen,²⁶⁴ ilme dair ilk müstakil eser Abdullah b. Mutez (ö. 296/908) tarafından kaleme alınmıştır.²⁶⁵ Bedî sanatının konularının hicretin sekizinci asrında yaşayan Safiyyüddin el-Hillî'de (ö. 749/1348) yüz kırk beş konuya ulaştığı görülmektedir.²⁶⁶

Bedî ilmi diğer belagat ilimleri üzerine bina edildiği için belagatin diğer ilimlerine göre düşük kalmıştır. Cürcânî (ö. 471/1078-79) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi eski belagatçıların eserlerinde teori bakımından meânî ve beyan ilimleri kadar bedî ilmine ağırlık verilmemiştir. Modern belagatçılar ise bedî ilminin konularının sayısı hakkında eserlerinde farklı görüşler sergilemişlerdir. Örnek olarak Habeneke'nin (ö. 1425/2004) *el-Belağatü'l-Arabiyye* adlı eserinde 63 konuya yer verilmişken Ali el-Cârim'in (ö. 1368/1949) *el-*

²⁶³ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 423; Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 171; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 298; Sübkî, *Arûsü'l-efrâh*, 2/224/282.

²⁶⁴ Dayf, *el-Belâğa tetavvur ve tarih*, 67.

²⁶⁵ Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 298; Abdülğani, *el-Kâfi fi'l-belâğa*, 167.

²⁶⁶ Abdülaziz Atîk, *İlmü'l-bedî* (Beyrut, Dârü'n-nahdati'l-Arabiyye, t.y.), 76; Abdülğani, *el-Kâfi fi'l-belâğa*, 168.

Belâğatü'l-vâziha'da 10 konu açıklanmıştır. Ayrıca Fadl Hasan Abbas (ö. 1432/2011) bu ilmin bazı konularının meânî ilminde değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.²⁶⁷

Belagatçılar Sekkâkî'nin ayrımını takip ederek bedî ilmini iki kısma ayırmışlardır.²⁶⁸

- el-Mühassinâtü'l-lafziyye: Lafızları güzelleştiren sanatlardır. Bazıları şunlardır: Cinas, seci, iktibas, hüsnü't-taksim.
- el-Mühassinâtü'l-maneviyye: Manaları güzelleştiren sanatlardır. Bazıları şunlardır: Tıbâk, tevriye, mukabele.

Belagat ilminin üçüncü asırda üretim bakımından durgunluk dönemine girmesiyle, edipler eserlerine güzellik, incelik ve ihtişam katmak amacıyla bedî sanatlarına yönelmişlerdir. Bedî sanatların taşıdığı insicam ve hüsn-ü nesak insanların ruhunu derinden etkilemiştir. İnsanların fitraten güzel şeylere hayran kaldıkları ve onlara meyyal oldukları bilinmektedir. Bu sebeple bedî sanatları hızla yaygınlık kazanmış ve dillerde yerleşmiştir. Hatta hicretin yedinci asrında “el-Bedî'ıyyât” diye Hz. Peygamber'e medih kasideleri nazmedilmiştir.²⁶⁹

Lafızların güzelleştirilmesinde kullanılan bazı sanatların *Nevâbiğu'l-kelim*'den örnekleri aşağıda zikredilecektir.

4.1. Cinas

Cinas sanatı *Nevâbiğu'l-kelim*'de çok uygulandığı için detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Cinas sanatı, cümlede anlamları farklı olup telaffuzu aynı olan kelimelerin kullanılması şeklinde tanımlanmıştır.²⁷⁰

Cinas iki kısma ayrılmaktadır:²⁷¹

²⁶⁷ Abbas, *el-Belâğa funûnuhâ ve efnânuhâ*, 276; Ahmet Gezek, “Modern Arap Belagati Kitaplarında Bedî İlminin Tasnifine Yönelik Farklı Yaklaşımların Değerlendirilmesi”, *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 16 (Haziran 2023), 175-182.

²⁶⁸ Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh*, 171-193; Atîk, *İlmü'l-bedî*, 76.

²⁶⁹ Ahmed Matlub, *Funûn belâğiyye el-beyan ve'l-bedî* (Küveyt, Dârü'l-bühûsi'l-ilmîyye, 1. Basım, 1975), 211-212; Orhan İyşenyürek, “İbn Matûk'un Dîvân'ındaki Peygamber Methiyeleri”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (2019), 147.

²⁷⁰ Cârîm, Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 452; Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 429; Sübkî, *Arûsü'l-efrâh*, 2/282; İyşenyürek, *Abdullah eş-Şebrâvî ve Şiiri*, 313.

²⁷¹ Cârîm, Emin, *el-Belâğatü'l-vâziha*, 452; Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, 429; Sübkî, *Arûsü'l-efrâh*, 2/283.

- Cinas-1 tam: Lafızların arasında dört yönde ittifak bulunmasıdır. Bu dört yön, kelimedeki aynı harflerin, aynı sayıda, aynı hareketlerle ve aynı sırayla kullanılmasıdır.
- Cinas-1 gayrı tam: Cinas bulunan iki lafız arasında zikredilen dört yönden birinin eksikliğiyle oluşmaktadır.

Cinas-1 tam üçe ayrılmaktadır.²⁷²

- Cinas-1 mümasil: Cinasın iki rüknünün aynı kelime türünden olması anlamına gelmektedir, yani ikisinin de isim, fiil veya harf olmasıdır.
- Cinas-1 müstevfâ: Cinasın iki rüknünün farklı kelime türünden olması demektir, yani biri isim, diğeri fiil veya harf olmasıdır.
- Cinas-1 terkiib: Cinasın iki rüknünden birinin iki kelimedeki oluşması durumunu ifade etmektedir.

Cinas-1 terkiibin dört farklı şekli bulunmaktadır.²⁷³

- el-Müteşâbih: Cinasın iki rüknünün yazılış ve ses açısından benzemesidir.
- el-Mefrûk: Cinasın iki rüknünün sadece ses açısından benzemesidir.
- el-Merfuv: Cinasın bir rüknünün tek kelimedeki oluşması, diğeri rüknünün de bir kelime ve yanındaki kelimenin bir kısmından oluşmasıdır.
- el- Müleffak: Cinasın her iki rüknünün iki kelimedeki birleşmiş olmasıdır.²⁷⁴

Edebiyatçıların cinas sanatına yönelmelerinin sebebi, cinasın muhatapların üzerine bıraktığı etkilerden kaynaklanmaktadır. Kelimelerdeki manaları anlamak için muhatapları düşünmeye sevk ettiği gibi kelamın bitmesini muhatapların beklemesini sağlamaktadır. Bunun dışında tekrarlanan harflerin muhatapların aklında kalıcı olmasını ve söylenen metinlerin ezberlenmesini kolaylaştırmaktadır.

Zemahşerî'nin *Nevâbiğu'l-kelim*'de en çok kullandığı bedî sanatı türü cinastır. Cinas-1 tamın bazı örnekleri şu şekilde sıralanabilir.²⁷⁵

لَمْ يَبْقَ فِي النَّاسِ وَدَكَ شَرٌّ مِنَ الضَّحَّاكِ وَدَكَ

İnsanlarda yağ (hayır) kalmadı, Vedek (Dahhak'ın annesi) Dahhak'tan daha kötüdür.

²⁷² Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/600; Atîk, *İlmü'l-bedî*, 197-201.

²⁷³ Atîk, *İlmü'l-bedî*, 201-205; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/604-606; Tefâtânî, *el-Mütavvel*, 685.

²⁷⁴ Atîk, *İlmü'l-bedî*, 215; Akdemir, *Belâgat*, 316; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâğa*, 328; Sübkî, *Arûsü'l-efrâh*, 2/286.

²⁷⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 4.

Cümle içinde وَذَكَ kelimesi iki farklı bağlamda kullanılarak, her iki kullanım arasında harfler, harf sayıları, harekeler ve harflerin sıralanışında tam bir uyum sağlanmıştır. İki yerde de isim olarak kullanılan وَذَكَ kelimesi cinas-ı tam-ı mümasil özelliğini taşımaktadır.

Örneklerden biri de şu şekilde yer almıştır.²⁷⁶

الْمَحَّةُ الْيَسِيرَةُ يَزَالُ بِهَا الْإِبْهَامُ وَجَمَعَ الْكَفَّ يَشُدُّهُ عَلَى قِصْرِهِ الْإِبْهَامُ

Avuç sıkıldığında, kısa olduğu halde başparmakla toplandığı gibi, kısa bir bakış da belirsizliği ortadan kaldırır.

Vecizede الْإِبْهَامُ kelimesi iki defa farklı anlamlarla tekrarlanmıştır. İlk cümlede müphem anlamında olup ikincisi ise başparmak anlamında kullanılmıştır. Her iki kelimenin dört yönde uyumluluk göstermesiyle cinas-ı tam sanatı ortaya çıkmıştır. Ayrıca الْإِبْهَامُ kelimesi her iki kullanımda da isim sigasıyla kullanıldığı için cinas-ı mümasil şekli meydana gelmiştir.

Tam cinasa *Nevâbiğu 'l-kelim* 'den şu vecize de misal olarak verilebilir:²⁷⁷

عِنْدَ يَمِينٍ مَنْ يَمِينُ يَزْدَادُ لِلْمَكْدُوبِ الْيَقِينُ

Yalancı yemin ettiğinde, dinleyenin onun yalancı olduğuna inancı artar.

Vecizede يَمِينُ kelimesi iki defa tekrar edilmiş ve farklı anlamlarda kullanılmıştır. يَمِينُ kelimesi dört yönden de uyumlu olduğu için burada cinas-ı tam sanatı mevcuttur. Ayrıca يَمِينُ kelimesi ilk kullanımda isim, ikinci kullanımda ise fiil sigasıyla geldiği için cinas-ı tam müstevfâ icra edilmiş olmaktadır. Bu cinas şekli şu misalde de gözlemlenebilir:²⁷⁸

أَتْلُ عَلَى كُلِّ مَنْ وَرَرَ كَلًّا لَا وَرَرَ

Günah işleyene haber ver, asla sığınacağı yer yoktur.

Cümle içinde bulunan وَرَرَ kelimesi farklı anlamlarla iki kez zikredilmiştir. Cümlede ilk kullanımda fiil, ikinci kullanımda ise isim olarak geldiğinden dolayı cinas-ı müstevfâ oluşmuştur.

Tam cinasın farklı bir örneği ise Zemahşeri'nin şu ifadesinde görülmektedir.²⁷⁹

²⁷⁶ Zemahşeri, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 40.

²⁷⁷ Zemahşeri, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 15.

²⁷⁸ Zemahşeri, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 39-40.

²⁷⁹ Zemahşeri, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 24-25.

إِذَا حَصَلَتْكَ يَا قُوتُ هَانَ عَلَيَّ الدُّرُّ وَالْيَاقُوتُ

Seni elde ettiğimde ey azık! İnci ve yakut benim için önemsizdir.

İbarede يَاقُوتُ kelimesi iki kez zikredilerek dört yönde benzerlik taşımasıyla cinas-ı tam sanatı uygulanmıştır. Cinasin ilk unsuru يَا ve قُوتُ iki kelimenin birleşmesinden meydana geldiği için cinas-ı terki olmuştur. Ayrıca cinasin iki rüknü arasında ses ve yazılış açısından benzerlik bulunması nedeniyle bu örnek cinas-ı tam müteşâbihdir.

Cinas-ı müteşâbihin bir başka örneği şu misalde görülmektedir:²⁸⁰

كُونُوا بِرَامِكَةَ فَمَا دَوْلَتُكُمْ بِرَامِكَةَ

(İyilikte) Bermekîler (gibi) olun. Çünkü devletiniz baki değildir.

Bermekîler Abbasî Devleti'nin ilk asrında vezirlik makamıyla beraber farklı mevkilerde bulunan Farslı bir ailedir. Cömertlik, devletin idari ve mali işlerini iyi bir şekilde yönetmek en bariz özellikleridir.²⁸¹

Zemahşerî bu vecizede بِرَامِكَةَ kelimesini iki kez kullanarak cinas sanatını icra etmiştir. بِرَامِكَةَ kelimesi iki farklı bağlamda kullanılarak ses ve yazılış açısından benzerlik taşıdığı için cinas-ı müteşâbih sanatı ortaya çıkmıştır.

Zemahşerî *Nevâbiğu'l-kelim*'de cinas-ı terki bin farklı bir şeklini kullanarak şu vecizeyi zikretmiştir:²⁸²

عَضُّ الْعَدُوِّ أَفْعَالُكَ أَشَدُّ مِنْ عَضِّ الْأَفْعَى لَكَ

Davranışlarını düşmanların ayıplaması, yılanın seni ısırmasından daha beterdir.

Vecizede أَفْعَالُكَ kelimesi iki defa zikredilerek, ikinci yerde iki kelimenin birleşmesiyle cinas-ı terki oluşturulmuştur. Cinasin iki lafzı arasında ses açısından benzerlik bulunduğu için cinas-ı mefrûk icra edilmiş olmaktadır.

Cinas-ı terki bin farklı bir örneği Zemahşerî'nin şu ifadesinde görülmektedir:²⁸³

يَا بُيِّ قِ فَآكَ عَمَّا يَصْفَعُ فَفَاكَ

²⁸⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 40.

²⁸¹ Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihu'd-Devleti'l-Abbasîye* (Beyrut, Dâru'n-nefâis, 7. Basım, 2009), 96-101.

²⁸² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 29.

²⁸³ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 4.

Yavrurum! Kafanı ezecek şeyden ağzını koru.

Müellif bu ibarede فَآكِ قِ فَآكِ ve فَآكِ فَآكِ kelimelerini zikretmekle cinas sanatını kullanmıştır. Cinasın ilk ögesi iki kelimededen oluştuğundan, bu cinas-ı terkidir. İki öge arasındaki ses benzerliği nedeniyle cümlede cinas-ı mefrûk bulunmaktadır.

Cinas-ı terkinin bir diğer şekli de şu misalde zikredilmiştir:²⁸⁴

لَوْ لَمْ يَبْقَ فِي دِمَّتِكَ سِوَى دِينَارٍ لَمْ تُؤْمَنْ أَنْ يُطْرَحَكَ فِي وَادِي نَارٍ

Zimmetinde bir dinardan başkası kalmamış olsa bile, onun seni cehennem çukuruna atacağından emin olamazsın.

Cümle içinde دِينَارٍ kelimesi iki kez tekrarlanmış ve dört yönde ittifak sağlanmıştır. Ancak دِينَارٍ kelimesi ikinci yerde bir kelime ve diğer kelimenin parçasıyla birleştirildiği için cinas-ı terkid-ı merfuv şeklinde meydana gelmiştir.

Cinas-ı terkinin son şekli de (müeffak) *Nevâbiğu'l-kelim*'de şu vecizede görülmektedir:²⁸⁵

وَلَدُكَ يَقُولُ: مَا لَكَ إِرْتِي وَأَخُوكَ يَقُولُ: مَا لَكَ أَرْتِي؟

Çocuğun, "Malın benim mirasım", kardeşin de "Ne oldu da sana acıyayım?" der.

Vecizede مَا لَكَ إِرْتِي ve مَا لَكَ أَرْتِي terkiplerinde cinasın iki rüknü de birden fazla kelimededen oluşmuştur. Cinasın iki rüknü farklı manalarda olup aynı harflerden oluşan kelimeler kullanılmıştır. Bu çeşit için şu misal de verilebilir:²⁸⁶

طَهَّرْتَ فَآكِ بِمَسَاوِيكَ لَوْلَا أَنَّكَ نَجَّسْتَهُ بِمَسَاوِيكَ

Ağzını misvaklarla temizledin ama keşke onu kötü hal ve sözlerinle kirletmeseydin?

Cümlede بِمَسَاوِيكَ lafzı iki kez tekrarlanmakla birlikte farklı manalar taşımaktadır. Cinasın iki rüknü cer harfi ب ve مَسَاوِيكَ kelimesinin birleşmesiyle cinas-ı müeffak sanatı oluşmuştur.

²⁸⁴ Zemahşeri, *Nevâbiğu'l-kelim*, 37.

²⁸⁵ Zemahşeri, *Nevâbiğu'l-kelim*, 33.

²⁸⁶ Zemahşeri, *Nevâbiğu'l-kelim*, 37.

Cinas-1 gayrı tam zikredilen dört yönden birinde ihtilaf bulunması durumudur. Bu durumda cinasın iki rüknü arasında ihtilaf, harflerinin çeşitlerinden kaynaklanıyorsa, ihtilafın tek harfte olması şartıyla, cinas iki şekilde kullanılır:²⁸⁷

- Cinas-1 muzâri: İhtilafın olduğu harflerin mahreçlerinin birbirine yakın olmasıdır.
- Cinas-1 lâhik: İhtilafın olduğu harflerin mahreçlerinin birbirine uzak olmasıdır.

Nevâbiğu'l-kelim'den gayrı tam cinasın bazı misallerinin şu şekilde sıralanması mümkündür:²⁸⁸

لَا تَكُنْ مُسْلِمًا سَرِيعَ التَّوَانِي كَمُسْلِمٍ صَرِيعِ الْعَوَانِي

Sarî'u'l-ğavânî lakaplı Müslim (b. Velîd) gibi, çabuk bıkkınlık ve yılgınlık gösteren Müslüman olma.

Vecizede *سَرِيع* ve *صَرِيع* kelimeleri arasında ilk harflerin farklı olmasından dolayı cinas-1 gayrı tam bulunmaktadır. Fakat *ص* ، *س* harflerinin mahreçleri dilin ucundan ve ağzın ön tarafında bulunan alt dişlerden olduğu için, yani aynı mahreçten çıktıkları için cinas-1 muzâri sanatı bulunmaktadır.²⁸⁹

Aynı vecizede *التَّوَانِي* ve *الْعَوَانِي* kelimeleri arasında da ilk harflerin farklılığı sebebiyle cinas-1 gayrı tam üslubunun kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu farklı harflerin (ت ، غ) mahreçlerinin farklı olmasından ötürü cinas-1 lâhik oluşmuştur. Nitekim غ harfi boğazdan çıkarken, diğer harf ise (ت) dilin ucuyla birlikte ağzın ön tarafında bulunan üst dişlerden çıkmaktadır.²⁹⁰

Cinas-1 muzârinin daha fazla açıklanması için şu örnek de zikredilebilir:²⁹¹

وَجَدَ قَرِينًا يُنَاصِحُهُ فَظَنَّهُ قَرْنًا يُنَاطِحُهُ

Ona nasihat eden bir dost buldu da onu düşmanlık yapan bir hasım sandı.

Vecizede *يُنَاصِحُهُ* ve *يُنَاطِحُهُ* kelimeleri arasında tek harfte ihtilaf bulunduğu için cinas-1 gayrı tam oluşmuştur. Ancak *ص* ve *ط* harflerinin her ikisi de her ne kadar dilin ucundan

²⁸⁷ Atîk, *İlmü'l-bedî*, 205; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/612-613.

²⁸⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 9.

²⁸⁹ Muhammed Hamza Attar, Ahmed Halûf Edib, *ed-Dürrü's-semîn fî tecvidi kelâmi Rabbi'l-âlemin* (İstanbul, Hâşimî, 1. Basım, 2019), 64.

²⁹⁰ Attar, Edib, *ed-Dürrü's-semîn*, 64.

²⁹¹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 9.

çıkıyor olsa da ص için ağzın ön tarafında bulunan alt dişler, ط harfi için ise dilin ucuyla birlikte ağzın ön tarafında bulunan üst dişler kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu harflerin mahreçleri aynı kabul edilmemiş, yakın kabul edilmiştir.²⁹² Mahreçleri yakın olmasından dolayı burada cinas-1 muzâri vardır.

Mahreçlerden dolayı farklılaşan cinasın diğer çeşidi şu örnekte yer almıştır:²⁹³

الدَّهْرُ يَهْدِمُ سُورَ الْخَوَزَنْقِ كَمَا يُمَزِّقُ بَيْتَ الْخَدْرَنْقِ

Zaman, örümceğin yuvasını parçaladığı gibi Havarnak sarayını da yıkar.

İbarede الْخَوَزَنْقِ ve الْخَدْرَنْقِ kelimeleri arasında harf ihtilafından dolayı cinas-1 gayrı tam bulunmaktadır. Kelimelerde farklı olan harflerin (و ، ذ) mahreçleri ayrı olduğundan burada cinas-1 lâhik vardır. Zira zikredilen harflerden و harfi dudaklardan çıkarken, ذ ise dilin ucundan ve ağzın ön tarafında bulunan üst dişlerden çıkmaktadır.²⁹⁴ Mahreçler birbirine uzak olduğu için burada cinas-1 lâhik vardır.

Nevâbiğu'l-kelim'de cinas-1 lâhik şu misalde de görülmektedir:²⁹⁵

الْمَنَائِيزُ مَنَاشِيرُ

Sultanların fermanları testere gibidir.

Cümlelerin iki kelimesi arasında farklı olan harfler (ث ، ش) mahreç açısından birbirine uzaktır. Çünkü ث harfinin mahreci dilin ucu ve ağzın ön tarafında bulunan üst dişlerdir. ش harfinin mahreci ise dilin ortası ve o hizada bulunan üst çenedir.²⁹⁶ Harflerinin mahreçleri birbirine uzak olduğu için cümlede cinas-1 lâhik sanatı icra edilmiştir.

Gayrı tam cinasta meydana gelen farklılıklardan biri de harflerin sayısından kaynaklanmaktadır. Bu çeşide cinas-1 nakıs adı da verilmektedir.²⁹⁷ Bu cinas *Nevâbiğu'l-kelim*'de şu misalde geçmiştir:²⁹⁸

إِنْ شَحَّ فَكَمْ أَسَا وَإِنْ شَحَّ فَكَمْ أَسَا

²⁹² Attar, Edib, *ed-Dürrü's-semîn*, 64.

²⁹³ Zemahşeri, *Nevâbiğu'l-kelim*, 34-35.

²⁹⁴ Attar, Edib, *ed-Dürrü's-semîn*, 64-65.

²⁹⁵ Zemahşeri, *Nevâbiğu'l-kelim*, 35.

²⁹⁶ Attar, Edib, *ed-Dürrü's-semîn*, 63-64.

²⁹⁷ Atîk, *İlmü'l-bedî*, 206; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/607-608.

²⁹⁸ Zemahşeri, *Nevâbiğu'l-kelim*, 5-6.

Her ne kadar yardıysa da tedavi de etti, her ne kadar cimri davrandıysa da o kadar da teselli etti.

Cümlede *أَسَا ، أَسَا* kelimeleri arasında bir harfin fazlalığından dolayı cinas-ı nakıs vardır. Fazla harf, kelimenin başında yer aldığı bu çeşit cinasa cinas-ı merdûf adı verilmektedir.²⁹⁹ Ayrıca vecizede geçen *شَحَّ ، شَحَّ* kelimeleri arasında cinas-ı nakıs sanatı uygulanmıştır. Kelimelerde yer alan *ح* ve *ج* harflerinin mahreçlerinin farklılığından dolayı cinas-ı lâhik sanatı gerçekleştirilmiştir.

Harf sayısı farklılığından kaynaklanan cinas-ı nakıs çeşitlerinden biri de cinas-ı müktenif'tir. Cinas-ı müktenif, cinasın bir rüknünde kelime ortasında fazla bir harfin bulunmasıdır.³⁰⁰ Bu cinas çeşidine *Nevâbiğu'l-kelim*'den şu örnek verilebilir:³⁰¹

المَرَّةُ عُنْوَانُ أَمْرِهِ عُنْفُوَانُ عُمْرِهِ

İnsanın halini belirleyen ömrünün başlangıcıdır.

Vecizede *عُنْوَانُ* ve *عُنْفُوَانُ* kelimeleri arasında harflerin sayısında bir harf farklılık olmasından dolayı cinas-ı nakıs meydana gelmiştir. Harfin eksikliği kelime ortasında olduğu için cinası müktenif'in icra edildiği anlaşılmaktadır. Bu cinasın farklı bir örneği *Nevâbiğu'l-kelim*'de şu şekilde ifade edilmiştir:³⁰²

أَمِدَّ مُتَقَدِّمِ الْمَعْرُوفِ بِقَادِمِهِ فَإِنَّ حَوَائِي الرِّيشِ مَدَدٌ لِقَوَادِمِهِ

İhsanın eskilerini, yenileriyle destekle. Çünkü kanadın gerideki kısa tüyleri öndeki uzun tüyelerine destektir.

Cümlede *قَادِمِهِ* ve *قَوَادِمِهِ* kelimeleri arasında cinas sanatı bulunmaktadır. Fakat kelimelerin arasında harflerin sayısında ihtilaf bulunduğu için cinas-ı nakıs olmuştur. Harfin eksikliği kelimenin ortasında bulunduğu için de cinas müktenif şeklinde oluşmuştur.

Bazen de cinasın iki rüknün arasında iki harf eksik olabilir, tıpkı şu misaldeki gibi:³⁰³

مَنْ لَمْ تَزِنُهُ السَّيْرُ لَمْ تَزِنُهُ السَّيْرَاءُ

²⁹⁹ Akdemir, *Belâgat*, 310; Meydânî, *el-Belağatü'l-Arabiyye*, 2/493.

³⁰⁰ Akdemir, *Belâgat*, 310; Meydânî, *el-Belağatü'l-Arabiyye*, 2/493.

³⁰¹ Zemaşşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 21.

³⁰² Zemaşşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 32-33.

³⁰³ Zemaşşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 22-23.

Siyeri (ahlak) düzelmeyen kimseyi, güzel surat güzelleştiremez.

İbarede السَّيِّرُ ve السَّيْرَاءُ kelimeleri arasında, cinasın dört yönünden biri olan harf sayısı, farklı olduğu için cinas-ı nakıs sanatı bulunmaktadır. İki kelimedenden birinde diğerine nispetle iki harfin eksik olması ve bu eksikliğin kelime sonunda olması suretiyle meydana gelen cinas müzeyyel diye adlandırılmıştır.³⁰⁴ Bu cinasın bir örneği de aşağıda gelen vecizede görülmektedir:³⁰⁵

مَنْ لَمْ يَتَّقِ الْحَوْبَ لَمْ تَنْقُ لَهُ الْحَوْبَاءُ

Günahtan sakınmayanın nefsi temiz olmaz.

Vecizede الْحَوْبُ ve الْحَوْبَاءُ kelimeleri arasında, iki harf eksik olmasından dolayı cinas-ı nakıs sanatı vardır. İki harf eksikliği الْحَوْبُ kelimesinin sonundan olduğu için burada cinas-ı müzeyyel oluşmuştur. İki harf eksikliği bazen de kelimenin başında gelmektedir. *Nevâbiğu 'l-kelim*'den bu çeşidin örneği şu vecizede bulunmaktadır:³⁰⁶

عَوْلٌ فِي السَّبَاقِ عَلَى دِينِكَ تَسْبِقُ فِي جَمِيعِ مَيَادِينِكَ

(İlmî ve dinî) tartışmalarda dinine dayan ki bütün meydanlarda üstün gelesin.

Cümlede عَلَى دِينِكَ ، مَيَادِينِكَ kelimeleri arasında, iki harfin eksikliğinden dolayı cinas-ı nakıs oluşmuştur. Burada öncekilerden farklı olarak fazla olan iki harf kelime başında zikredilmiştir.

Harflerinin sayısından kaynaklanan cinas-ı nakıs türlerinden biri de cinas-ı iştikaktır.³⁰⁷ Cinas-ı iştikak: Cinasın iki rüknünün aynı kökten türemiş olmasıdır.³⁰⁸ *Nevâbiğu 'l-kelim*'de bu cinasın bazı örnekleri şunlardır:³⁰⁹

الضَّاحِكُ مِنَ الْمُؤْمِنِ مَضْحُوكٌ مِنْهُ عَدَاً فَلْيُرْسِلْ عِنَانَهُ فِي الضَّحِكِ مُقْتَصِداً

Müminle alay edenler yarın kendilerini gülünecek bir halde bulacaklardır. Öyleyse onlar gülme ve alay etmede biraz ihtiyatlı olmalıdırlar.

³⁰⁴ Müeyyed-Billâh, Yahya b. Hamza b. Ali el-Alevî, *et-Tirâz* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2002), 2/188; Akdemir, *Belâgat*, 311; Atîk, *İlmü 'l-bedî*, 207; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi 'l-Fettâh*, 2/611.

³⁰⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 23.

³⁰⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 38.

³⁰⁷ Hâşimî, *Cevâhirü 'l-belâğa*, 326; Akdemir, *Belâgat*, 315.

³⁰⁸ Mağribî, *Şerhu Mevâhibi 'l-Fettâh*, 2/617; Akdemir, *Belâgat*, 315.

³⁰⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 36.

Vecizede yer alan *صَجَكَ* fiilinden türemiş olan *صَاحِكٌ* ismi fâil ve *مَضْحُوكٌ* ismi meful kelimeleri cümlede cinas-ı iştikak oluşturmaktadır.

Nevâbiğu'l-kelim'den cinas-ı iştikak için şu misal de verilebilir:³¹⁰

فِي الْأَرْضِ نَاسٌ وَتَوَيْسٌ مِنْهُمْ طَاوُسٌ وَطُوَيْسٌ

Yeryüzünde insan da var insancık da. Onların kimisi Tavus kimisi de Tuveys'tir.

Cümlede *نَاسٌ* ve *طَوَيْسٌ* kelimeleri arasında bulunan cinas-ı lâhikle beraber *تَوَيْسٌ* ve *طَاوُسٌ* kelimeleri arasında da cinas-ı iştikak sanatı icra edilmiştir. *نَاسٌ* kelimesinin küçültme kipinde (ism-i tasgir) olduğu gibi, *طَوَيْسٌ* kelimesi de *طَاوُسٌ* kelimesinin küçültme kipinde kullanılmıştır.

Vecizede zikredilen isimler (*طَاوُسٌ* ve *طَوَيْسٌ*) Tabiin döneminde yaşamış ünlü isimlerdendir. Birincisi takva ehli muhaddis ve fakih olan Tâvûs b. Keysân'dır (ö. 106/725).³¹¹ Diğeri ise Medine'de ilk müzisyen ve uğursuzlukla darbimesel haline gelen Ebu Abdülmümin Tuveys İsa b. Abdullah el-Medenî'dir (ö. 92/711).³¹²

Vecizede geçen küçültme, aşağılama amacıyla söylendiği için vecizenin anlamı “yeryüzünde şerefli ve alçak insanlar bulunmaktadır. Bu kategoriden olanlar Tâvûs b. Keysân ve Tuveys İsa b. Abdullah'tır.” şeklinde ifade edilebilir.

Cinasın iki rüknü arasındaki farklılık harflerin hareketlerinden veya noktalarından kaynaklanırsa cinas bu durumda iki şekilde kullanılır:³¹³

- Cinaz-ı muharref: Cinazın iki rüknünün arasındaki farklılığın hareketlerde bulunmasıdır.
- Cinaz-ı musahhaf: Cinazın iki rüknünün arasındaki farklılığın harflerin noktalarında bulunmasıdır.

Nevâbiğu'l-kelim'de yer alan harflerin hareke farklılığından meydana gelen cinas-ı gayrı tam örneklerinden biri şudur:³¹⁴

³¹⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 22.

³¹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, 2/416.

³¹² Zehabî, Şemsü'd-din Muhammed b. Ahmed, *Tarihü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-alâm* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2005), 3/161; Sakarya, *Damadzâde*, 145.

³¹³ Atîk, *İlmü'l-bedî*, 208-210; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/606; Meydânî, *el-Belağatü'l-Arabiyye*, 2/491-497.

³¹⁴ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 7.

رُبَّ قَوْلٍ أَوْرَدَكَ مَوْرِدَ الْقِتَالِ أَوْ رَدَّكَ مَوْرِدَ الْقَدَالِ

Bazen bir söz seni savaş meydanına götürür ya da senin ensen kanla bulanmış şekilde geri getirir.

Vecizede مؤرد ve مؤرد kelimeleri yazılış bakımından birbirine benzemektedir. Ancak hareketleri farklı olduğu için burada cinas-ı muharref oluşmuştur.

Konuyla alakalı *Nevâbiğu 'l-kelim*'den şu vecize de örnek gösterilebilir:³¹⁵

لَا حَيْرَ فِي جُودِ الْمِطَالِ وَإِنْ كَانَ كَالجُودِ الْمِطَالِ

Sözünden dönen ve vergisini geciktirenlerin cömertliğinde sağanak yağmur gibi olsa bile hayır yoktur.

Vecizede جود ve جود kelimeleri arasındaki fark ilk harfin harekesinde bulunmaktadır. Bu sebepten dolayı vecizede cinas-ı gayrı tam muharref sanatı vardır.

Cinas-ı gayrı tamın farklı bir örneğine Zemahşeri'nin şu ifadesinde de rastlanmaktadır:³¹⁶

إِذَا كَثُرَ الطَّاعُونَ أَرْسَلَ اللَّهُ الطَّاعُونَ

Azginlar çoğaldığında Allah taun (veba) gönderir.

İbarede الطَّاعُونَ ve الطَّاعُونَ kelimeleri yazılış bakımından benzerlik göstermektedir. Ancak bu iki kelime arasındaki fark ع ve غ harfleri arasında bir nokta ayırımından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple burada cinas-ı gayrı tam musahhaf oluşmuştur.

Cinas-ı musahhafın bir başka örneği şu misalde de mevcuttur:³¹⁷

النَّاسُ أَكْثَرُهُمْ أَعْمَارٌ وَإِنْ تَنَفَّسَتْ لَهُمُ الْأَعْمَارُ

İnsanların çoğu ne kadar uzun ömürlü olsa da cahildir.

İbarede أَعْمَارٌ ve أَعْمَارٌ kelimeleri arasında yazılış bakımından benzerlik bulunduğu halde noktaların ع ، غ farkından dolayı cinas-ı gayrı tam musahhaf icra edilmiştir.

³¹⁵ Zemahşeri, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 36.

³¹⁶ Zemahşeri, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 36.

³¹⁷ Zemahşeri, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 24.

Cinas-1 nakıs çeşitlerinden biri de cinas-1 kalbdır.

Cinas-1 kalb: Lafızları arasında harflerinin sıralanışında fark bulunmasıdır. Bu cinas çeşidinin dört farklı şekli bulunmaktadır: Kalb-i ba'z, kalb-i kül, kalb-i mücennah, kalb-i müstevi.³¹⁸

Nevâbiğu'l-kelim'den cinas-1 kalbin bazı örneklerinin şu şekilde zikredilmesi mümkündür:³¹⁹

لَا تَمَشْ بِالرَّيْبَةِ مُهَيِّمًا وَلَا تَنْسَ أَنَّ عَلَيْكَ مُهَيِّمًا

İçinde gizlediğin kötü niyetlerle yürüme! Seni gözeten Müheymin olan (Allah'ın) varlığını unutma!

Vecizede مُهَيِّمًا ve مُهَيِّمًا kelimeleri arasında bazı harflerin sıralamasında ihtilaf bulunduğu için cinas-1 gayrı tam sanatı kalb-i ba'z şeklinde kullanılmıştır.

Kalb-i ba'z'ın farklı bir örneği de şudur:³²⁰

أَصْحَابُ الْأَمْطَارِ يُدْرُونَ سَحَابِ الْأَمْطَارِ

O eski elbiselerin sahipleri bulutların yağmurlarını bolca akıtırlar.

Cümlede الْأَمْطَارِ ve الْأَمْطَارِ kelimeleri arasında harflerinin sıralanışının farklı olmasından dolayı cinas-1 kalb sanatı meydana gelmiştir. Ancak bu sıralanıştaki farklılık bütün harflerde değil yalnızca ikinci ve üçüncü harfte olduğu için kalb-i ba'z olmuştur.

Zemahşerî'nin bu eserde yoğun bir şekilde cinas sanatını kullanmasının farklı sebepleri bulunmaktadır. Zemahşerî'nin yaşadığı dönem kelimeler, tefsir, nahiv, felsefe, edebiyat erbabı açısından zengin olup bu alanlardaki sözler, güçlü ve donanımlı bir haldedir. Bu alanlar arasında münazaralar ve reddiyeler meşhurdur. Bundan dolayı harflerinin tekrarlanmasıyla sözleri müzikal hale getirip insanları etkilemek istemiştir. Eserde cinasın bulunmasının bir sebebi de onun hikemî bir kitap olmasından dolayı vecizelerinin ezberlenmesini kolaylaştırma ihtimalidir. Eserin vecizelerinin kısa olması ve okurların hevesini doyumaması kusur sayılabilir. Bu yüzden belki de bu kusuru gidermek için yoğun anlamlı cümleler düşünmeye teşvik etmekte, lafızları ise müzikal sesleri içermektedir.

³¹⁸ Atık, *İlmü'l-bedî*, 211-214; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/614-616.

³¹⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 7.

³²⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 40.

4.2. Seci

Seci, nesirde fasılaların aynı harfle sonlanmasıdır. Sekkâkî'ye (ö. 626/1229) göre nesirde seci, şiirde kâfiye gibidir.³²¹ Secinin en önemli özelliği lafzın manaya tabi olmasıdır.³²²

Seci dört farklı şekilde görülmektedir:³²³

- Seci-i mutarref: Fasılaların vezin açısından farklı olup son harflerin mutabık olmasıdır.
- Seci-i murassa: Cümlelerin sonundaki lafızların harflerinin değil vezinlerinin mutabık olmasıdır.
- Seci-i mütevâzi: Fasılaların vezin ve son harflerinin mutabık olmasıdır.
- Seci-i müşettar: Beytin iki mısraı farklı kafiye sahibi olup mısra içinde iki kelime arasında seci sanatı bulunmasıdır. Bu çeşit şiire mahsustur.

Nevâbiğu 'l-kelim'de seci sanatı kullanılan bazı örnekler şunlardır:³²⁴

أَيُّ مَالٍ أُدِّيَتْ زَكَاتُهُ دَرَّتْ بَرَكَاتُهُ

Zekâtı verilmiş bir malın bereketi bol olur.

Bu vecizede بَرَكَاتُهُ ve زَكَاتُهُ sözcüklerinin vezinleri farklı ancak son harflerde ittifak ettikleri için mutarref seci sanatı ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde mutarref seci şu vecizede de görülebilir:³²⁵

مَا مَنَعَ قَوْلَ النَّاصِحِ أَنْ يَرُوقَكَ، وَهُوَ الَّذِي يَنْصَحُ خُرُوقَكَ

Nasihat edenin sözünü beğenmene hangi şey engel oldu? Hâlbuki o nasihat, senin bozuk ve kötü vasıflarını düzeltiyor.

Bu vecizede يَرُوقَكَ ve خُرُوقَكَ sözcükleri arasında vezin farkı olmasıyla birlikte fasılalarının son harfleri uyumlu olduğu için mutarref seci sanatı icra edilmiştir.

Secinin farklı bir şeklinin şu misalde görülmesi mümkündür:³²⁶

³²¹ Sekkâkî, *Miftâhu 'l-ulûm*, 431.

³²² Atîk, *İlmü 'l-bedî*, 216; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi 'l-Fettâh*, 2/631.

³²³ Atîk, *İlmü 'l-bedî*, 217; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi 'l-Fettâh*, 2/632-634.

³²⁴ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 4.

³²⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 9.

³²⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 36.

أَقْلُ مِنَ الْهَمَجِ ، أَكْثَرُ هَذِهِ الْمُهَجِ

Bu canların çoğu “yavısı” denilen sinekten küçüktürler.

Zemahşerî bu vecizede insanların çoğunun koyunlara musallat olan haşerelerden değersiz ve önemsiz olduğunu kastetmiştir. Vecizenin manası النَّاسُ رَجُلَانِ: عَالِمٌ وَمُتَعَلِّمٌ وَسَائِرُ النَّاسِ “İnsanlar iki sınıftır âlim ve ilim talebesi olanlar. Diğer insanlar ise değersiz ve hayırsızlardır” hadisinin manasıyla mutabıktır.³²⁷

Vecizenin أَقْلُ مِنَ الْهَمَجِ ve أَكْثَرُ هَذِهِ الْمُهَجِ ifadelerinde geçen lafızların vezni ve fasılalarında gelen son harfleri ittifak ettiği için burada murassa seci sanatı meydana gelmiştir.

Şu misalde de murassa seci vardır:³²⁸

لَا يَبْلُغُ سُوقَةَ شَأْوٍ مَلِكٍ وَلَا يَجْرِي كَوَكْبٍ جَرِيٍّ فَلِكِ

Hiçbir avam padişah gayesine ulaşamaz ve hiçbir gezegen, yıldız gibi hareket edemez.

Vecizede geçen سُوقَةَ kelimesi padişah dışındaki insanları ifade eder. Dolayısıyla vecizenin anlamı şu şekildedir: “Hiçbir insan padişahın gayesini aşamaz ve onun gibi fayda sağlayamaz, tıpkı hiçbir gezegenin yıldız yerine geçemediği gibi. Çünkü yıldızın ışınları ve yörüngesi daha büyük ve geniştir.”

Vecize içindeki iki ifade yani فَلِكِ ve مَلِكٍ kelimeleri aynı vezindedir. Ayrıca fasılaların aynı harfle sonlandığı göz önüne alındığında, ibarede murassa seci sanatının olduğu anlaşılmaktadır. Cümlelerin kelimeleri eşit olduğu için seci sanatı bu vecizede en iyi şekilde kullanılmıştır.³²⁹

Yukarıdakilerden farklı bir seci türü de şu cümlede görülmektedir.³³⁰

شَفُشَقَةٌ هَدَرَتْ لِعَجْلَانِ شَنِشِنَةٌ عَرَفَهَا مِنْ سَحْبَانَ

Aclân b. Sehbân'ın fesahati, babası Sehbân'dan aldığı bir huydur.

Vecizede zikredilen شَفُشَقَةٌ kelimesi devenin ses çıkarmasından sonra ağzından çıkan köpüğü ifade etmektedir. Bu vasıf deveden istiare edilip Aclân'a (ö. ?) kullanılmıştır.

³²⁷ Nemerî, İbn Abdülber, *Câmi' u beyâni 'l-ilm ve fazlihî* (Demâm, Dârü İbni'l-Cevzî, 2007), 1/133.

³²⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 18-19.

³²⁹ Atîk, *İlmü 'l-bedî*, 220; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi 'l-Fettâh*, 2/635.

³³⁰ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 39.

Aclân'ın babası yani Sehbân b. Vâil el-Bâhilî (ö. 54/674) Cahiliye Dönemi'nden itibaren İslam'ın ilk döneminde fesahat ve belagat konularındaki meziyetiyle bilinen bir kişidir.³³¹ Aclân'ın fesahati ise babasından miras aldığı bir özelliktir.

Vecizede yer alan عَجَلَانَ ve سَخْبَانَ kelimelerinin vezinleri uyumlu olup fasılalarının son harfleri (ن) de aynıdır. Bu nedenle bu vecizede mütevâzi seci sanatı uygulanmıştır.

Bu sanatın bir örneği de aşağıdaki cümlede görülmektedir:³³²

هَذِهِ طَرَائِقُ مَا فِيهَا رَائِقٌ وَخَلَائِقُ غَيْرِكَ بِهَا لَائِقٌ

İçinde bulunduğun yol ve sendeki tabiatların hiçbirisi sana lâayık değildir.

Cümlede geçen لَائِقٌ ، رَائِقٌ kelimelerinin vezinleri ve fasılalarının son harfleri arasında uyum olduğu için cümlede mütevâzi seci sanatı kullanılmıştır.

Seci sanatı genelde nesirde kullanılmaktadır. Seci, şiirde kafiye'nin sağladığı müzikal sesleri, uyum ve insicamı nesirde sağlamaktadır. Fasılalardaki aynı harfin tekrarlanması serçelerin tekrarlanan seslerine benzetilmektedir. Bu sebeple seci cinas sanatı gibi lafızla alakalı olduğu için ve kulaklara güzel bir intiba bırakmasından dolayı insanlara rahatlık ve huzur vermektedir. Aynı şekilde cümlelerin akıllarda kalıcı ve etkili olmasını sağlamaktadır.

4.3. İktibas

İktibas kelimesi قَبَسَ fiilinden türemiş olup “ateş parçası” anlamına gelmektedir.³³³ İstilahta ise başkalarına ait sözü, fikri veya cümleyi olduğu gibi aktarma sanatıdır. İktibas genelde Kur'ân-ı Kerim, hadis-i şerif, şiir veya meşhur hikmetli sözlerden alınmaktadır.³³⁴

İktibas sanatı İslam'ın ilk dönemlerinde tespit edilmiştir. İktibas sanatı, edebiyatçıların eserlerinin değerini yükseltmek için Kur'ân-ı Kerim, hadis-i şerif, şiir veya ünlü atasözlerin belli bir kısmını asıl sahibine dönüş yapmadan alıntılarınıdır. İktibas sanatının mubah olması için müptezel yerlerde kullanılmaması gerekir.³³⁵

Nevâbiğu'l-kelim'de Zemahşerî'nin bazı iktibasları şu misallerdedir:³³⁶

³³¹ İbn Asâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hasen, *Tarihu Medineti Dımaşk* (Beyrut, Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2012), 11/104; İyışenyürek, *Abdullah eş-Şebrâvî ve Şiiri*, 315.

³³² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 8-9.

³³³ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 2/47; Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, 456; Feyyûmî, *el-Mısbâhu'l-münîr*, 252.

³³⁴ Abdülğani, *el-Kâfi fi'l-belâğa*, 307; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/698.

³³⁵ İbrahim Kara, “*Arap Belâgatında İktibas Sanatı*”, Artuklu Akademi, 8 (Ocak 2021), 79-84.

³³⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 15.

فَالِقِ الْحَبِّ وَالنَّوَى خَالِقِ الْحَبِّ وَالنَّوَى

Sevgi ve ayrılığı yaratan; tane ve çekirdekleri (hububatı) ayırıt edendir.

Zemahşerî bu vecizede yer alan فَالِقِ الْحَبِّ وَالنَّوَى ibaresini En‘am suresinin 95. ayetindeki (إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى) ifadesinden iktibas etmiştir. Ayetten iktibas edilen cümle, ayetteki aynı manada kullanılmıştır.

*Nevâbiğü’l-kelim’den iktibas konusuna şu misal de örnek olarak verilebilir:*³³⁷

وَقَدْ يَحْدُثُ بَيْنَ حَبِيَّتَيْنِ ابْنٌ لَا يُؤْبَنُ وَالْفَرْثُ وَالْدَّمُ يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِهِمَا اللَّبَنُ

Kanla pisliğin arasından lekelenmeden sütün çıktığı gibi, iki habis birlikteliğinden değerli bir çocuk meydana gelebilir.

Vecizede bulunan (وَالْفَرْثُ وَالْدَّمُ يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِهِمَا اللَّبَنُ) cümlesi Nahl suresinin 66. ayetinden (وَأَنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِعًا لِلسَّارِبِينَ) alınmıştır. İbarelerin söz sıralaması farklı olmasına rağmen vecizede kullanılan ifade aynı anlamı taşımaktadır.

*Nevâbiğü’l-kelim’de hadisten yapılan iktibas ise şu vecizede görülmektedir:*³³⁸

فَنَاكَ يَا مَفْتُونُ وَإِنْ أَفْتَاكَ الْمُفْتُونُ

Ey meftun! Fani olduğunu hatırla müftüler sana fetva verseler de.

Bu ibarede geçen (الْبِرُّ مَا سَكَنتَ إِلَيْهِ) cümlesi şu hadisten³³⁹ alıntılanmıştır: (الْبِرُّ مَا سَكَنتَ إِلَيْهِ: النَّفْسُ وَإِطْمَانٌ إِلَيْهِ الْقَلْبُ وَالْإِثْمُ مَا لَمْ تَسْكُنْ إِلَيْهِ النَّفْسُ وَلَمْ يَطْمَنَّ إِلَيْهِ الْقَلْبُ وَإِنْ أَفْتَاكَ الْمُفْتُونُ) Hadisten alınan vecizede iktibas sanatıyla birlikte cinas-ı muharref sanatı meydana gelmiştir.

İktibas sanatı doğrudan Kur’ân-ı Kerim ve hadis-i şeriften beslenmiştir. Edebiyatçılar sözlerine kuvvet, canlılık ve güzellik katmak için belagatin ve fesahatin membandan faydalanmışlardır. Zemahşerî *Nevâbiğü’l-kelim’de* farklı söz sanatlarından birini daha kullanarak sözlere güzellik kattığı gibi vecizelerini anlam bakımından da pekiştirmiştir.

³³⁷ Zemahşerî, *Nevâbiğü’l-kelim*, 17.

³³⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğü’l-kelim*, 10.

³³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmam-ı Ahmed b. Hanbel*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ, (Beyrut, Dârü’l-kutubi’l-ilmîyye, 2008), “Hadisü Ebû Salebe el-Huşeni”, 7 (No. 304).

4.4. Tıbâk

Tıbâk lügatte, devenin düz istikamette yürüyerek uzun mesafeler kat etmesi anlamına gelmektedir.³⁴⁰ İstılahta ise “şiiir veya nesirde bir şeyin zıddı ile bir araya gelmesidir”. Tıbâk sanatı isimler, fiiller veya harfler arasında görülebilmektedir. Ayrıca ona kelimenin farklı türleri arasında rastlamak da mümkündür.³⁴¹

Tıbâk’ın şekilleri:³⁴²

- Olumlu tıbâk: Tıbâk cümlesindeki iki zıt kelimenin de olumlanmasıdır.
- Olumsuz tıbâk: Tıbâk cümlesindeki iki ifadenin birinin olumlanması, diğerinin olumsuzlanması ya da birinin emir, diğerinin nehiy şeklinde birlikte kullanılmasıdır.

Nevâbiğu’l-kelim’den tıbâk konusuyla alakalı şu örnekler sıralanabilir:³⁴³

رُبَّ زِيَادَةٍ هِيَ نُقْصَانٌ فَائِدَةٌ وَالْكَفُّ تُنْقِصُهَا الْإِصْبَعُ الرَّائِدَةُ

Bazı fazlalık vardır ki fayda yönünden noksanlıdır. Fazla parmak ele noksanlık getirir.

Vecizede yer alan زِيَادَةٌ ve نُقْصَانٌ ifadeleri anlam bakımından birbirine zıt olduğu için tıbâk sanatı icra edilmiştir. Kelimeler ispat ve nefiy (olumlu ve olumsuz) açısından mutabık oldukları için olumlu tıbâkın icra edildiği anlaşılmaktadır.

Nevâbiğu’l-kelim’de şu örnekte de olumlu tıbâka rastlanmaktadır:³⁴⁴

كَمْ مِنْ مُسْلِمٍ مُسْلِمٍ وَكَمْ مِنْ كَافِرٍ مُسْلِمٍ

Nice Müslüman rezil ve perişandır, nice kâfir de afetten korunmuştur.

Vecizede yer alan مُسْلِمٍ kelimesi أَسْلَمَ fiilinden türemiş ve selamet manasında kullanılmıştır. Ancak fiilde bulunan izale hemzesi ifadeye olumsuzluk manası katmıştır.³⁴⁵ Bundan dolayı vecizenin başında gelen كَمْ مِنْ مُسْلِمٍ مُسْلِمٍ ifadesi “nice Müslüman fitnelere maruz kaldığı için helak durumundadır” anlamına gelmektedir.

³⁴⁰ Zemahşeri, *Esâsü’l-belâğa*, 1/595; İbn Düreyd, *Cemheretü’l-lügâ*, 1/307.

³⁴¹ Atık, *İlmü’l-bedî*, 77; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi’l-Fettâh*, 2/468-471.

³⁴² Atık, *İlmü’l-bedî*, 79; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi’l-Fettâh*, 2/472; Akdemir, *Belâgat*, 252-253.

³⁴³ Zemahşeri, *Nevâbiğu’l-kelim*, 18.

³⁴⁴ Zemahşeri, *Nevâbiğu’l-kelim*, 13.

³⁴⁵ Enbârî, Kemâlüddîn Ebû’l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed, *Esrâru’l-Arabiyye* (Bayrut, Dâru’l-Erkam, 1. Basım, 1999), 44; Sakarya, *Damadzâde*, 159.

Bu cümlede cinas sanatının yanında كَافِرٍ ، مُسْلِمٍ ifadeleri arasındaki zıt anlamlılıktan ötürü olumlu tıbâk sanatı da kullanılmıştır. Zikri geçen her iki örnekte de tıbâk kelimeleri isim sigasıyla gelmiştir.

Tıbâkın bir başka örneği de şu ifadede görülmektedir:³⁴⁶

رُبَّ زَائِرٍ يُرَاوِحُكَ وَيُعَادِيكَ وَهُوَ مِمَّنْ يُكَادِحُكَ وَيُعَادِيكَ

Seninle akşam sabah görüşen nice kimseler var ki sana kin ve düşmanlık ederler.

الرَّوَّاحُ ve الْعُدْوَةُ kelimelerinden türemiş يُرَاوِحُ ve يُعَادِيكَ fiilleri Cahiliye Dönemi'nde günün bazı saatlerinin isimleri olarak kullanılmıştır.³⁴⁷ Akşam saatlerini ifade eden الرَّوَّاحُ ve sabah saatlerini ifade eden الْعُدْوَةُ kelimeleri zaman açısından zıt oldukları için aralarında olumlu tıbâk sanatı bulunmaktadır. Ayrıca bu olumlu tıbak fiillerin arasında gerçekleşmiştir. Aynı zamanda vecizede geçen (يُعَادِيكَ ، يُعَادِيكَ) ifadelerinde bulunan ع ، غ harflerinin mahreçleri birbirine yakın olduğu için cinas-ı muzâri sanatı uygulanmıştır.

Zemahşerî şu ifadesinde de harfler arasında tıbâk sanatı uygulamıştır:³⁴⁸

عَلَيْكَ مَنْ يُبْذِلُكَ الْإِبْسَالَ وَالْإِبْلَاسَ وَإِيَّاكَ وَمَنْ يَقُولُ لَكَ لَا بَأْسَ لَا تَأْسَ

Sana “başına bir kötülük gelebileceğini ve ümitsizliğe düşebileceğini” söyleyen kimseden ayrılma. “Yaptığında hiçbir mahzur yoktur, üzülme” diyen dalkavuktan sakın.

Vecizede yer alan عَلَيْكَ ve إِيَّاكَ kelimeleri cer harflerinden nakledilmiş isim fiilleridir. Teşvik için kullanılan edat عَلَيْكَ ile uyarma için kullanılan إِيَّاكَ edatı zıt anlamda oldukları için bu iki kelime arasında olumlu tıbâk sanatı vardır.

Yapılan incelemelerde *Nevâbiğu'l-kelim*'de olumsuz tıbâk örneğine rastlanmamıştır.

Ebû Yakub es-Sekkâkî tıbâk sanatını manayı güzelleştiren sanatlar arasında zikretmiştir.³⁴⁹ Tıbâk sanatı şiirde veya nesirde iki zıt manayı bir araya getirerek ifadeleri izah ve tafsilata kavuşturmaktadır. Tıbâk sanatı vecizelerde görüldüğü gibi isimler, fiiller ve harfler arasında da gerçekleşmiştir. Eserde bulunmasa da kelimelerin farklı türleri arasında

³⁴⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 32.

³⁴⁷ Seâlibî, Abdülmelik Ebû Mansûr Muhammed b. İsmail, *Kitabu Fıkhü'l-lüğa ve esrârü'l-Arabiyye* (Beyrut, el-Mektebetü'l-asriyye, 2. Basım, 2000), 348.

³⁴⁸ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 29.

³⁴⁹ Şerif Ahmet Çelik, Hüseyin Yaşar, “Belâgat İlminde Tıbâk (tezat) Sanatı: Mâide Süresi Örneği”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Haziran 2021), 72.

gerçekleşmesi mümkündür. Zemahşerî tıbâk sanatını kullanarak manaları pekiştirmiş ve vecizelerin muhatapların akıllarında etkili ve kalıcı olmasını sağlamıştır.

4.5. Mukabele

Sözlükte karşı karşıya gelmek anlamında kullanılmaktadır.³⁵⁰ İstilahta ise “iki lafzın veya daha fazlasının sıraya dikkat edilerek zıt manalarını zikretme sanatı” olarak tanımlanmaktadır.³⁵¹

Nevâbiğu 'l-kelim'de mukabelelerin bazı örnekleri şunlardır:³⁵²

اللَّيْمُ مَلُومٌ بِكُلِّ لِسَانٍ وَالكَرِيمُ مُكْرَمٌ فِي كُلِّ مَكَانٍ

Alçak ve cimri kimse her dilde kınanmış, şerefli ve cömert kimse ise her yerde muhteremdir.

Zemahşerî bu vecizenin ilk cümlesinde اللَّيْمُ مَلُومٌ بِكُلِّ لِسَانٍ ifadesiyle üç farklı manayı sıralamıştır. Ardından mana bakımından nakîzî (zıddı) olan كَلِّ مَكَانٍ فِي كُلِّ مَكَانٍ cümlesini zikretmiştir.

Nevâbiğu 'l-kelim'den mukabele konusuna şu vecize de örnek olarak zikredilebilir:³⁵³

الْمُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِ طَيِّعٌ سَلِسٌ وَهُوَ عَلَى الْكَافِرِ جَامِحٌ شَرِسٌ

Mümin mümine itaatkâr ve yumuşaktır. Kâfir kimseye isyankâr ve serttir.

Bu vecizenin ilk cümlesinde yer alan لِلْمُؤْمِنِ طَيِّعٌ سَلِسٌ ifadesine karşın vecizenin ikinci cümlesinde bulunan جَامِحٌ شَرِسٌ وَهُوَ عَلَى الْكَافِرِ جَامِحٌ شَرِسٌ ifadesinin zikredilmesiyle mukabele sanatı uygulanmıştır. Aynı şekilde gelecek örnekte de mukabele sanatı görülmektedir:³⁵⁴

صُعُودُ الْآكَامِ وَهُبُوطُ الْغِيْطَانِ خَيْرٌ مِنَ الْقُعُودِ فِي الْحَيْطَانِ

Tepelere çıkmak ve vahalara inmek duvarlar arasında oturmaktan daha hayırlıdır.

Zemahşerî bu ibarede işlerin zorluğuna bakmaksızın hareket halinde olmanın evde oturmaktan daha hayırlı olduğunu haber vermektedir. Dolayısıyla musannif bu vecizede

³⁵⁰ Zemahşerî, *Esâsü 'l-belâğa*, 2/49; İbn Düreyd, *Cemheretü 'l-lüğa*, 1/321.

³⁵¹ Cârîm, Emin, *el-Belâğatü 'l-vâziha*, 488; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi 'l-Fettâh*, 2/478.

³⁵² Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 12.

³⁵³ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 30.

³⁵⁴ Zemahşerî, *Nevâbiğu 'l-kelim*, 33.

çalışmaya teşvik etmektedir. Vecizede yer alan *صُعُودُ الْأَكَامِ* terkinin karşısına anlamca zıddı olan *هُبُوطُ الْغَيْطَانِ* ifadesinin getirilmesiyle mukabele sanatı icra edilmiştir.

Mukabele ile tıbâk sanatı arasında büyük benzerlik bulunmaktadır. Arasında tek fark mukabelede karşı karşıya gelen zıt anlamlar birden fazla olurken, tıbâkta zıt anlamlar tek lafızda bulunmaktadır. Bu sebeple bazı dil âlimleri bu iki sanatı tek konu altında birleştirmişlerdir. Mukabele sanatı tıbâk gibi zıt anlamları karşı karşıya getirmekle ibareleri süslese de asıl amacı manaları pekiştirmek ve ifadeleri etkili hale getirmektir. Bundan dolayı Zemahşerî mukabele sanatını eserin farklı yerlerinde kullanıp sözlerine bir denge ve etki getirmiştir. Böylece belâği sanatlar kullanmakla eserini daha edebî ve sanat zevki taşıyan bir şaheser konumuna taşımış olmaktadır. Bu tür sanatlar şiirsel bir ahenk oluşturduğu için muhatapların zihinlerinde kolayca yer etmektedir. Vecizelerin kolay hatırlanabilir olma özelliği ise onların günlük hayatta bir ilke olmasını, bazı psikolojik ve sosyal sorunları çözmeye yol gösterici bir rol üstlenmesini sağlayabilmektedir.

4.6. Tevriye

Manaları güzelleştiren bedî sanatlardan biri olan tevriye için *ihâm*, *tehyîl* ve *tevcih* isimleri de kullanılmıştır. İstilah açısından bu sanat türü “ifadenin iki farklı manaya sahip olması ve dinleyici yakın manayı düşünürken aslında kastedilen mananın uzak olması” olarak tanımlanmaktadır.³⁵⁵

Tevriye sanatının şiirde ve nesirde kullanılması mümkündür. Tevriye sanatı manaları güzelleştirmekle beraber yalan veya mahcup edecek durumlardan uzaklaşmak amacıyla veya topluma müphem kalması gereken ve ifadelerin manaları inkâr edilebilecek durumlarda kullanılmaktadır. Tevriye sanatı Kur’ân-ı Kerim’de kullanıldığı gibi İslam’ın ilk asırlarında meşhur tevriye kıssaları bulunmaktadır.³⁵⁶

Nevâbiğu’l-kelim’de bu sanat türü nadir olmakla birlikte şu vecize örnek verilebilir:³⁵⁷

طَهَّرْتَ فَآكَ بِمَسَاوِيكَ لَوْلَا أَنَّكَ نَجَّسْتَهُ بِمَسَاوِيكَ

Ağzını misvaklarla temizledin ama keşke onu kötü hal ve sözlerinle kirletmeseydin.

³⁵⁵ Teftâzânî, *el-Mütavvel*, 652; Sübkî, *Arûsü’l-efrâh*, 2/243; Fadl Hasan Abbas, *Esâlibü’l-beyan fî ulûmi’l-belağa* (Ammân, Dârü’n-nefâis, 2007), 370; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi’l-Fettâh*, 2/506; Atîk, *İlmü’l-bedî*, 122.

³⁵⁶ Abdülğani, *el-Kâfi fî’l-belâğa*, 275-281.

³⁵⁷ Zemahşerî, *Nevâbiğu’l-kelim*, 37.

Vecizede iki kez geçen بمساويك kelimesi, ilk kullanımında ağız temizlemek için kullanılan misvakların çoğulunu ifade ederken, ikincisinde ise yine misvaklar anlamına gelir. Çünkü misvaklar temizleme aleti olduğu gibi onlarla ağızları kirletmek de mümkündür. Ancak بمساويك ifadesindeki hitap edatı olan ك harfi çıkarıldıktan sonra kalan kelime kötü menkıbeler anlamındadır. بمساويك kelimesinin muhatap tarafından ilk bakışta anlaşılması ve kelimenin uzak anlamının kastedilmesiyle tevriye sanatı gerçekleştirilmiş olmaktadır.

Tevriye sanatı ile kinaye arasındaki fark şöyle açıklanabilir: Kinaye mecazın bir türü olmakla beraber kinayede bir karineden dolayı sözün asli manası kullanılmazken tevriye sanatında akla gelen ifadenin yakın manası kastedilmemektedir. Zira kinaye mecazın bir çeşididir. Böylece, bu tür sanatlarla eser derinliği olmayan kuru bir metin olmaktan çıkıp muhtevasında farklı manalar saklayan bir hazineye dönüşmektedir.

4.7. Övme Yoluyla Yerme (te'kîdü'z-zem bimâ yüşbihü'l-medh)

İstidrâk veya istisna isimleriyle de meşhur olan bu sanatın gerçekleşmesi iki yolla mümkündür:³⁵⁸

- Menfi (olumsuz) övgü ve medih sıfatından sonra istisna edatı kullanılıp kötüleme sıfatının getirilmesi manayı pekiştirme ve tekit ifade eder.
- Bir şeye kötüleme sıfatı sarf ettikten sonra istisna edatı kullanıp hemen akabinde tekrar kötüleme sıfatı kullanılır.

Belagatçıların bu sanatı kullanma sebebi farklı bir yöntem içermesinden kaynaklanmaktadır. Bu sanatın inceliği, ifadelerinin iki cümlesinin birbirine kanıt olarak kullanılmasından meydana gelmektedir. Yani “cömert olmasından başka bir kusuru yok!” (لَا عَيْبَ فِيهِ كَرِيمٌ) denildiğinde لَا عَيْبَ فِيهِ كَرِيمٌ ifadesine kanıt olarak zikredilmiş, anlamı ise bahsedilen kişinin hiç bir eksikliğinin olmadığı sadece cömert olduğu belirtilmiştir. Ayrıca muhatapların istisna edatını işitmesi geçen hükümlerden farklı vasıfların geleceğinin zeminini hazırlamaktadır. Ancak geçen hükme uygun vasıf gelmesi muhatapların bu sıra dışı üsluptan dolayı hayrete düşmelerine sebep olmaktadır. Bu yüzden bu sanat manaları güzelleştirmiş ve pekiştirmiştir.

Bu sanat için *Nevâbiğu'l-kelim*'den şu örnek zikredilebilir:³⁵⁹

³⁵⁸ Teftâzânî, *el-Mütavvel*, 676; Sübkî, *Arûsü'l-efrâh*, 2/272; Ömer b. Alevî el-Kâf, *el-Belağa el-meânî, el-beyan, el-bedî* (Lübnan, Beyrut, Dârü'l-minhâc, 2014), 491; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/583 Atîk, *İlmü'l-bedî*, 170.

مَا لِلْفُسَّاقِ مِنْ حَمِيمٍ غَيْرِ غَسَّاقٍ وَحَمِيمٍ

Fasıklar için “gassak ve hamimden” başka dost (hamîm) yoktur.

Vecizenin ilk cümlesinde geçen حَمِيمٍ kelimesi dost anlamına gelmektedir. İkinci “hamîm” ve “ğassâk” ise cehennemın içeceklerinin adıdır.³⁶⁰ غَيْرُ kelimesi vecizede istisna edatı olarak kullanılmıştır. Zemahşerî vecizenin ilk kısmında fasıkların dostu olmaması gerektiğini belirterek, onlara kötü özellikler atfetmiştir. Ardından istisna edatı kullanarak olumlu bir şey zikredeceğini ima edip tekrardan kötü bir sıfat zikretmiştir. Zemahşerî böylece bedî ilminden övme yoluyla yerme sanatını icra etmiş olmaktadır.

Övme yoluyla yerme sanatı muhatabın aklını harekete geçirmekte ve zihnini açık tutmaktadır. Cümle övgü gibi giderken aniden yergiye dönüşebilmektedir. Bu sebeple vecizeleri okurken basit bir metin gibi algılamadan muhtevasında okuyucuya her daim yeni ufuklar açacak zengin anlamlar olabileceği düşüncesiyle dikkatli olunmalıdır. Dolayısıyla bu tür sanatlarla eser edebî değeri yüksek, okuyucusunu derin anlam vadilerinde dolaştırabilecek niteliklere haiz yapıtlardan biridir.

4.8. Mürâatu'n-nazîr

Tenâsüb, tevâfuk, itilâf ve telfik adlarıyla bilinen mürâatu'n-nazîr sanatı “nesir veya nazımda aralarında tezdâdın dışında bir münasebet bulunan kelimeleri bir araya toplamak” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu münasebet ifadenin başında ve sonunda hâsıl olursa teşâbbühü'l-etraf adı verilmektedir.³⁶¹

İfadelerde bulunan münasebet anlam ortaklığı, şekil benzerliği veya harflerin sıralamasından meydana gelmektedir. Belagatçılar ifadelerinde kullandıkları birbirine uygun ve farklı söz sanatlarını çoğaltmak için bu sanata başvurmuşlardır. Dolayısıyla bu sanat mana izahı, dikkatli tasvir ve farklı teşbihleri ibarelere katmaktadır.

Nevâbiğu'l-kelim'de mürâatu'n-nazîr sanatı sıkça kullanılmıştır. Bazı örnekleri şu ifadelerde yer almıştır:³⁶²

أَنْتُمْ كَبَنَاتٍ وَوَدَانَ يَتَمَرَّغْنَ فِي أَبِي الْمِسْكَ وَيَقْلُنَ: مَا أَطْيَبَ رِيحَ الْمِسْكَ

³⁵⁹ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 5.

³⁶⁰ Abdülhmid Tahmâz, *et-Tefsîrû'l-Mevzûî* (Dımaşk, Dârü'l-kalem, 2. Basım, 2014), 8/409.

³⁶¹ Teftâzânî, *el-Mütavvel*, 644; Sübkî, *Arûsü'l-efrâh*, 2/234; Mağribî, *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh*, 2/482; Akdemir, *Belâgat*, 254 Atık, *İlmü'l-bedî*, 179; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, 4/26.

³⁶² Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 13.

Siz pisliğin içinde yuvarlanıp “misk kokusu ne güzel!” diyen pislik böceği gibisiniz.

Vecizede yer alan بَنَاتٍ وَرَدَانٍ ifadesi pislik böceğinin ismidir. Aynı zamanda أَبُو الْمَسْكَ ifadesi pislikten kinayedir.³⁶³ Zemahşerî bu vecizede tüm teşbih unsurlarını zikrettiği için teşbih-i mürsel-i mufassal üslubunu kullanmıştır.

Müraatu'n-nazîr sanatı, bu vecizede geçen أَبِي الْمَسْكَ ve الْمَسْكَ ifadelerinin koku kaynağı olmaları noktasındaki ilişkileri ve bu ifadeler arasında bir tezaadın bulunmaması sebebiyle ortaya çıkmıştır.

Bu sanatın bir başka örneği Zemahşerî'nin şu ifadesinde bulunmaktadır:³⁶⁴

لَا تَصْلُحُ الْأُمُورُ إِلَّا بِأُولِي الْأَبْيَابِ وَالْأَرْحَاءِ لَا تَدُورُ إِلَّا عَلَى الْأَقْطَابِ

İşler ancak akıl sahipleri sayesinde düzelir. Değirmenler ise ancak kendi eksenini üzerinde döner.

Musannif bu vecizede akıllı insanları övmüştür. Çünkü onlarla dünyanın düzeni kurulur ve işleri döner. Vecizede geçen الْأَقْطَابِ ، الْأَبْيَابِ ifadelerinde cinas-ı lâhik sanatından ziyade, her iki kelimenin kendi yerinde kullanılması ve aralarında da herhangi bir zıtlığın olmaması sebebiyle burada müraatu'n-nazîr sanatı ortaya çıkmaktadır.

Müraatu'n-nazîrle alakalı şu vecizeyi de zikretmek mümkündür:³⁶⁵

وَجْهٌ بِلَا حَيَاءٍ عُوْدٌ فُشِرَ لِيَطُّهُ أَوْ سِرَاجٌ فَنِي سَلِيَطُهُ

Hayâsız yüz kabuğu stırılmış bir dal veya yağı bitmiş bir kandildir.

Vecizede zikredilen hayâ kelimesi dalın kabuğuna ve ışığın yağına benzetilmektedir. Vecizenin bağlamından anlaşılan benzetme yönü ise zikredilen öğelerin kabuk veya yağ olmadan değersiz kaldığı gibi yüzün hayâsı gidince değersizleşmesidir. Teşbih sanatıyla yapılan bu benzetmelerde, hayânın yüze, kabuğun dala ve yağın ışığa sağladığı katkı, önem ve değer vurgulanmaktadır. Belagat bakımından عُوْدٌ فُشِرَ لِيَطُّهُ ve سِرَاجٌ فَنِي سَلِيَطُهُ ifadeleri arasında herhangi bir tezat olmadığı ve belli durumlarda hüküm ortaklığından bir uyum bulunduğu için vecizede müraatu'n-nazîr sanatı ortaya çıkmaktadır.

Nevâbiğu'l-kelim'de müraatu'n-nazîr sanatı şu cümlede de gözükmektedir:³⁶⁶

³⁶³ Teftâzânî, *en-Niamü's-sevâbiğ*, 63.

³⁶⁴ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 17.

³⁶⁵ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 32.

لَا يَنْشَبُ ظُفْرُ اللَّيْثِ فِي الْفَرَيْسَةِ مَا دَامَ رَابِضًا فِي الْعَرِيْسَةِ

Yatağında oturduğu sürece aslanın tırnağı ava ilişmez.

Bu vecizenin bir darbimesel olarak kullanılmış olması mümkündür. Zemahşerî'nin maksadı harekete geçmeyeninin amacına ulaşamayacağını belirtmektir. Nitekim yayını terk etmeyen ok hedefi vuramazken, yatağını terk etmeyen aslan da avlanamaz. Belagat açısından ise vecizenin iki kısmı arasında tezat ilişkisi olmadığı ve vecizenin ilk cümlesi (av tutmamak) ikincisine (harekete geçmemek) sonuç olduğu için iki ibarenin arasında müraatu'n-nazîr sanatı icra edilmiştir.

Zemahşerî eserinde müraatu'n-nazîr sanatını pek çok vecizede kullanmıştır. Vecizelerinde tezadın dışında farklı bağlantılar kurarak onları belîğ ifadelerle sıralamıştır. Bu bağlantılar bazen lafızlar arasında bazen manalar arasında bazen de kelimenin farklı türleri arasında kurulmuştur. Zemahşerî ölçülü, lafız ve manaları birbirine uyumlu vecizeler söyleyerek eserin edebî değerini arttırmıştır.

³⁶⁶ Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*, 25.

SONUÇ

Zemahşerî, Abbasî halifeliğinin siyasi otoritesinin zayıflamaya başladığı ve Selçuklu Devleti'nin yükselişe geçtiği, İslam dünyasının bilim ve kültür alanında önemli bir ilerleme kaydettiği bir dönemde yaşamıştır. Tefsir, kelam, fıkıh, lügat ve belagat gibi birçok alanda eserler vermiş olan önemli bir İslam âlimi ve dil bilginidir. Özellikle Arap dilinin incelikleri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Zemahşerî, *Keşşaf* adlı tefsiriyle İslam dünyasında büyük yankı uyandırmıştır. Hayatı boyunca ilim tahsili ve farklı âlimlerden ders alma amacıyla sık sık seyahat etmiş, küçük yaşta bir bacağına kaybetmesine rağmen öğrenme azminden vazgeçmemiştir. Mekke'de bir süre ikamet ettikten sonra, Horasan'a dönmüş ve orada vefat etmiştir.

Zemahşerî, özellikle Arap dili ve belagati konularındaki derin bilgisiyle tanınan önemli bir âlimdir. Arapçanın inceliklerini ustalıkla kullanarak kaleme aldığı *Nevâbiğu'l-kelim* adlı eseri, hayatının son döneminde kaleme aldığı önemli eserlerinden biridir. Bu eser, hikmetler ve tavsiyeler şeklinde düzenlenmiş olup, insanlara doğru yolu göstermek ve onları ahlaki erdemlere teşvik etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Tüm iyiliklerin Allah'tan geldiğine inanarak eserine hamd ve şükürle başlamış, bu sayede okurlarına örnek olmuştur. Kendi inanç ve mezhebi hakkında savunmalarda bulunarak o dönemde yaşanan mezhebi tartışmalara katılmış ve İslam düşünce tarihinde önemli fikrî açılımlara zemin hazırlamıştır. Zemahşerî bu eserinde yaşam tecrübelerini ve düşüncelerini paylaşarak, hem edebî bir şaheser yaratmış hem de İslam düşünce dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur.

Zemahşerî, *Nevâbiğu'l-kelim*'de Kur'ân ve sünnete bağlılığını ve Hanefî mezhebini takip ettiğini belirtmiştir. İtizâlî fikirlerinin propagandasını bu esere hemen hemen hiç yansıtmamıştır. Aksine bu gayeden uzak, estetik bir eser ortaya koymuştur. Abbasî döneminin ifadeleri süsleme ve çeşitlendirme konusundaki edebî üslubunu bu esere yansıtan Zemahşerî, benzer özelliklere sahip başka eserler de kaleme almıştır. *Etvâku'z-zeheb* adlı eserinde de benzer şekilde vaazlar, hutbeler ve nasihatler yer almaktadır. Her iki eserde de Zemahşerî, insanları iyiliğe ve takvaya teşvik etmeyi amaçlamıştır.

Zemahşerî *Nevâbiğu'l-kelim* adlı eserinde, mukaddime kısmı hariç olmak üzere 295 vecizeye yer vermiştir. Bu vecizeler, genel olarak İslami ilimlere, özellikle de fıkıh, kelam ve tefsir konularına dair derin bir bilgi birikimi sergiler. Eser, İslam dinine sıkı sıkıya bağlılık, sünnet-i seniyyeye tabi olma ve Hanefî mezhebine olan bağlılık gibi temel dinî konuların yanı sıra; ilmin önemi, hayatın faniliği, akılcılık, adaletsizlik, nesiller arasındaki farklar ve

dürüstlük, sabır, hilm, züht, takva, alçakgönüllülük, cömertlik ve hayâ gibi pek çok ahlaki değeri de kapsamlı bir şekilde ele alır. Zemahşerî bu vecizeleriyle hem dinî bir sorumluluk bilinci aşlamış hem de bireylerin ahlaki gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

İlk bakışta bir ahlak kitabı gibi görünen *Nevâbiğu'l-kelim*, aslında oldukça zengin bir edebî yapıya sahiptir. Eserdeki beyan üsluplarının çeşitliliği, Zemahşerî'nin dil ustalığını göstermektedir. Ancak, eserin temel amacı, ahlaki değerleri ve dinî konuları veciz bir şekilde ifade etmektir. Bu bağlamda, eserin hem bir ahlak kitabı hem de bir edebiyat eseri olarak değerlendirilebileceği söylenebilir.

Nevâbiğu'l-kelim kitabı üzerine yazılan şerhler genellikle dilin yapısı ve anlamı üzerine odaklanırken, eserdeki belagat incelikleri genellikle göz ardı edilmiştir. Oysa Zemahşerî, bu eserinde özellikle haber verme amacıyla kullanılan cümleler (haber üslubu) ile emir ve nehiy ifade eden cümleler (inşa üslubu) gibi farklı üslupları ustalıkla bir araya getirmiştir. Haber üslubu, olumlu veya olumsuz durumlardan bahsetmekten ziyade bazı vecizelerde muhatabın haberi kabul ve inkâr durumları değerlendirilerek haberin ibtidaî, talebî veya inkârî şekilleri muhatabın haline göre aktarılmıştır. Bazılarında da farklı amaçlar için muhatabın haline aykırı bir şekilde anlatılmıştır. İnşa üslubu emir, nehiy, temenni ve dua gibi amaçlarla muhatabın ilgisini çekmek için kullanılmış olabilmektedir. Eserde, ayrıca kasr üslubu manaları pekiştirmek, fasl ve vasl üslubu da doğru manaları iletmek için ustalıkla örülmüştür. İcaz, itnâb, müsavat gibi belâği tekniklere sıklıkla başvurulmuştur. Bu gibi teknikler, Zemahşerî'nin vecizelerine hem estetik bir boyut kazandırmış hem de mesajlarını daha etkili ve kalıcı bir şekilde iletmesini sağlamıştır.

Nevâbiğu'l-kelim eseri, Arap belagatinin en önemli beyan üsluplarından biri olan teşbih konusunda oldukça zengin bir çeşitlilik sunmaktadır. Eserde kullanılan teşbih üslupları bilinmeyen bazı konuların izahı için veya akıllarda daha müşahhas bir hale gelmesi için kullanılmıştır. İstiare sanatı ise teşbih kadar sık olmamakla birlikte, mecaz-ı mürsel, mecaz-ı akli gibi çeşitleriyle eserde yer almaktadır. Zemahşerî, çeşitli beyanî üslupları kullanarak, vecizelerine hem estetik bir boyut katmış, hem kısa yollardan anlatım sağlamış hem de anlatımını daha etkili ve kalıcı hale getirmiştir.

Nevâbiğu'l-kelim, Arap edebiyatının altın çağı sayılan Abbasî Dönemi'nin edebî özelliklerini yansıtan önemli bir eserdir. Eser özellikle sözlerin aynı veya benzer seslerle tekrar edilmesi anlamına gelen cinas sanatına büyük önem vermiştir. Hemen hemen her vecizede kullanılan cinas, eserin diğer bedî sanatlarını gölgede bırakmıştır. Vecizelerde cinas

sanatı kullanılmadığında seci sanatı kullanılmıştır. Anlamca zıt veya benzer kelimelerin yan yana getirilmesi ile oluşan tıbâk sanatı ise cinas kadar sık kullanılmamıştır. Eserde ayrıca başka bir kaynaktan yapılan alıntılar anlamına gelen iktibas sanatına da rastlamak mümkündür. Özellikle Kur'ân ve hadislerden yapılan alıntılar, esere dinî bir derinlik katmıştır. Zemahşerî sözleri ve manaları güzelleştiren sanatlarla fesahatini ve belagatini sergilediği gibi vecizelerin müzikal sesleriyle muhatapları etkilemiş ve düşünmeye teşvik etmiştir. Aynı zamanda manaları muhatapların akıllarında yerleştirmiş ve bu yollarla ezberlenmeleri daha da kolaylaştırmıştır.

Öte yandan, *Nevâbiğu'l-kelim*, yapısal açıdan bazı eksiklikler taşımaktadır. Konular arasında geçişlerin düzensiz olması ve başlıkların bulunmaması, kitabın okunabilirliğini zorlaştırmaktadır. Bu durum, eserin belirli bir bilim dalı altında kesin olarak sınıflandırılmasını engellemektedir. Ayrıca, eserdeki dilin derinliği ve nüansları, okuyucunun metni tam olarak anlamasını gerektirmektedir. Kelimelerin farklı anlamlara gelebilmesi ve zamanla anlamlarının değişmesi, eserin anlaşılmasını zorlaştıran diğer bir faktördür. Bu nedenle, *Nevâbiğu'l-kelim*'in daha iyi anlaşılması için kapsamlı bir dilbilimsel incelemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Edebî yönüyle bu eser, barındırdığı gizli sırların keşfedilmesini bekleyen önemli bir yapıttır.

KAYNAKÇA

- Abbas**, Fadl Hasan. *el-Belâğa funûnuhâ ve efnânuhâ ilmu'l-beyan v'l- bedî*. Ürdün: Dâru'l-furkan, 11. Basım, 2007.
- Abbas**, Fadl Hasan. *Esâlîbü'l-beyan fî ulûmi'l-belağa*. Ammân: Dârü'n-nefâis, 2007.
- Abdülğani**, Eymen Emin. *el-Kâfi fî'l-belâğa*. Kahire: Dârü't-tevfîkîyye lit-türâs, 2011.
- Abherî**, Kemal Cebrî. *ez-Zemahşerî sîretühü âsâruhu ve mezhebuhu'n-nahvî*. Amman: Dârü'l-cinân, 1. Basım, 2014.
- Ahmed b. Hanbel**, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmam-ı Ahmed b. Hanbel*. nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ, 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 2008.
- Akdemir**, Hikmet. *Belâgat; meânî, beyan, bedî* İstanbul: Nizamiye Akademi, 2021.
- Akkâvî**, İnâm Fevvâl. *el-Mücemü'l-mufasssal fî ulûm-i'l-belâğa*. Lübnan: Beyrut, 2006.
- Askerî**, Ebû Hilal el-Hasen b. Abdullah b. Sehl, *Kitâbü's-sinâateyn*. Dârü ihyâi'l-kutubi'l-Arabiye, 1. Basım, 1952.
- Ânî**, Sami Mekkî. *el-İslam ve'ş-şiir*. Kuveyt: Alem el-marife, 1996.
- Atîk**, Abdülaziz. *İlmü'l-bedî*. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-Arabiyye.
- Attar**, Muhammed Hamza – Edib, Ahmed Halûf. *ed-Dürrü's-semîn fî tecvîdi kelâmi Rabbi'l-âlemin*. İstanbul: Hâşimî, 1. Basım, 2019.
- Atiyye**, Muhtâr. *el-İcaz fî kelâmi'l-Arab ve nassu'l-icâz*. Mansûra: Dâru'l-marifeti'l-câmiyye, 1995.
- Bulut**, Ali. *el-Belâğatü'l-müeyyessere*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Bulut**, Ali. *Belağat, meânî, beyan, bedî*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Câhiz**, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *el-Beyan ve't-tebyîn*. el-Memleketü'l-müttehîde, Müessesetü Hindâvî, 2017.
- Cârim**, Ali - Emin, Mustafa. *el-Belâğatü'l-vâziha*. Beyrut: Müessetü'r-risâleti nâşirûn, 2019.
- Cevherî**, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcü'l-luğa*. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2009.
- Cürcânî**, Abdülkâhir. *Esrârü'l-belâğa*. Kahire: Dârü'l-medenî, 1. Basım, 1991.
- Cürcânî**, Abdülkâhir. *Delâilü'l-icâz fî ilmi'l-meânî*. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye.
- Çelik**, Şerif Ahmet, Yaşar, Hüseyin. “*Belâgat İlminde Tıbâk (Tezat) Sanatı: Mâide Sûresi Örneği*”. İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 6/1 (Haziran 2021), 66-97.

- Çiçek**, Hacı. *Zemahşerî ve Etvâku'z-zeheb fî'l-mevâiz ve'l-hutab adlı eseri*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Dayf**, Şevkî. *el-Belâğa tetavvûr ve tarih*. Kahire: Dâru'l-maarif, 9. Basım.
- Dayf**, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-maarif, 7. Basım.
- Desûkî**, Muhammed b. Ahmed. *Hâşiyetü'd-Desûkî alâ Şerhi Telhîsu'l-Miftâh*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1. Basım, 2007.
- Enbârî**, Kemâlüddîn Ebû'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed. *Esrâru'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1. Basım, 1999.
- Erdebîlî**, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdülganî. *Şerhu'l-Ünmûzec*. Dağıstan: Mektebetü nuri'l-İslam, 2. Basım, 2014.
- Ferâhîdî**, Halîl b. Ahmed. *Kitbü'l-Ayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2003.
- Hamevî**, Yâkût b. Abdullah, *Mucemü'l-büldân*. 7 Cilt Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2011.
- Hamevî**, Yâkût b. Abdullah. *Mucemü'l-üdebâ*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2012.
- Hâşimî**, Ahmed. *Cevâhirü'l-belâğa fî'l-meânî ve'l-beyan ve'l-bedî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye.
- Gezek**, Ahmet. “Modern Arap Belagati Kitaplarında Bedî İlminin Tasnifine Yönelik Farklı Yaklaşımların Değerlendirilmesi”. *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 16 (Haziran 2023), 171-185.
- İbn Asâkir**, Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hasen. *Tarihu Medineti Dimaşk*: 37 Cilt. Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2012.
- İbn Düreyd**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ensârî. *Cemheretü'l-lüğa*. Beyrut: 4 Cilt. Dâru Sâdır, 2010.
- İbn Hallikân**, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâü ebnâi'z-zaman*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2012.
- İbn Hişâm**, Cemâlüddîn Abdullah b. Yusuf el-Ensârî. *Muğni'l-lebîb 'an kütubi'l-eârîb*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1991.
- İbn Manzûr**, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadis, 2013.
- İbn Uleyş**, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Uleyş el-Mâlikî. *Hâşiyetü Uleyş ale'r-Risâleti'l-Beyaniyye*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2001.
- İbnü'l-İmâd el-Hanbelî**, Ebû'l-Felah Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2012.

- İbn Yaîş**, Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Ali b. Yaîş. *Şerhu'l-Mufasssal liz-Zemahşeri*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 2. Basım, 2011.
- İsfahânî**, İmâdüddin. *Tarihu Devleti âli Selçuk*. el-Memleketü'l-müttehîde (UK), Müessesetü Hindâvî, 2017.
- İsferâyînî**, İsmâdüddin İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh. *el-Atvel Şerhü Telhîsi'l-Miftâh*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kutübü'l-ilmîyye, 2001.
- İyişenyürek** Orhan. *Abdullah eş-Şebrâvî ve şiiri*. Konya: Aybil Yayınları, 2019.
- İyişenyürek** Orhan. "İbn Matûk'un Dîvân'ındaki Peygamber Methiyeleri", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 47 (2019), 145-194.
- Kâf**, Ömer b. Alevî. *el-Belâğa el-meânî, el-beyan, el-bedî*. Beyrut: Dârü'l-minhâc, 2014.
- Kara**, İbrahim. "Arap Belagatında İktibas Sanatı". Artuklu Akademi 8 (Ocak 2021), 77-98.
- Kaplan**, Muhammed Ragıp. *Zemahşeri'nin el-Minhac fi usuli'd-din Eseri Bağlamında Kelâmî Görüşleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Kaya**, Mesut. *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Kazvînî**, el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahman. *el-Îzâh fî ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-'ilmîyye, 2003.
- Kazvînî**, el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahman. *Telhîsu'l-Miftâh*. Karaçi: Mektebetü'l-Medîne, 1. Basım, 2016.
- Kenkevî**, Osman İdris - Abdüsselam, Ahmet Şeyh. "el-Esâlîbü'l-meânîyye fî kitabı Nevâbiği'l-kelim li'z-Zemahşeri" el-Hareke, 21/1 (2019) 148-149.
- Kızıklı**, Zafer. "Edebi Bir Sanat Olarak Arap Belâgatinde Teşbih". Dinî araştırmalar 9/27 (Ocak-Nisan 2007), 223-246.
- Mağribî**, Ahmed b. Yakub. *Şerhu Mevâhibi'l-Fettâh alâ Telhîsi'l-Miftâh*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2006.
- Matlub**, Ahmed - Basîr, Hasan. *el-Belâğatü ve't-tatbîk*. Irak: Yüksek Eğitim Bakanlığı, 2. Basım, 1999.
- Matlub**, Ahmed. *Funûn belâğîyye el-beyan ve'l-bedî*. Küveyt: Dârü'l-bühûsi'l-ilmîyye, 1. Basım, 1975.
- Merâğî**, Ahmed Mustafa. *Ulûmu'l-belâğa el-beyan ve'l-meânî ve'l-bedî*. b.y: Mektebetü'l-Mahmûdiyyetü't-ticâriyye, 5. Basım.
- Meydânî**, Abdurrahman Hasan Habeneke. *el-Belâğatü'l-Arabiyye üsüsühâ ve ulûmühâ ve funûnühâ*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-kalem, 4. Basım, 2013.

- Müeyyed-Billâh**, Yahya b. Hamza b. Ali el-Alevî. *et-Tırâz*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2002.
- Nâsîf**, Hanefî - vd. *Dürûsü'l-belâğa*. Beyrut: Dârü İbni Hazm, 2012.
- Nemerî**, Yusuf b. Abdülber *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlih*. 2 Cilt. Demâm: Dârü İbni'l-Cevzî, 2007.
- Nesefî**, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Muhammed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 3 Cilt. Lübnan: Dârü tahkîki'l-kitab.
- Özli**, Muzaffer. "*İcâz ve İtnâb Arasındaki Delillerin Karşılaştırılması*". İlahiyat Fakültesi Dergisi 19/1(2014), 91-103.
- Öztürk**, Mustafa - Mertoğlu, Mehmet Suat. "*Zemahşerî*". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235-238.
- Râzî**, Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtârü's-sihâh*. Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1989.
- Reşîd**, Nâzım. *el-Edebu'l-Arabî fi'l-asrı'l-Abbâsî*. Musul, Müdiriyyetü Dârü'l-kutub, 1989.
- Sabbân**, Muhammed b. Ali. *Haşiyetü's-Sabbân fî ilmi'l-beyan*. Lübnan: Dârü nuru's-sabah, 2012.
- Saîdî**, Abdülmüteâl. *Büğyetü'l-îzâh li Telhîsi'l-Miftâh*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 2009.
- Safedî**, Salâhuddin Halîl b. İzzuddîn b. Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. 24 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2010.
- Sakarya**, Ferahiye. "*el-Kelimü'n-nevâbiğ ve Çorumlu Damadzâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-revâbiğ fî şerhi'l-kelim'n-nevâbiğ Adli Şerhi*". AUID 6/10 (Haziran 2018), 431-454.
- Sakarya**, Ferahiye. *Damazdâde Ebu Bekir b. Ömer'in el-Hikemü'r-revâbiğ fî şerhi'l-kelim'n-nevâbiğ Adli Eserinin Tahkiki*. İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Sâmerrâî**, Fadıl Salih. *ed-Dirâsâtü'n-nahviyye ve'l-belâğiyye inde'z-Zemahşerî*. Bağdat: Matbaatü'l-İrşat, 1970.
- Seâlibî**, Abdülmelik Ebû Mansûr Muhammed b. İsmail. *Kitabu fikhü'l-lüğa ve esrârü'l-Arabiyye*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2. Basım, 2000.
- Sekkâkî**, Ebû Yakub Muhammed b. Ali, *Miftâhu'l-ulûm*. Beyrut: Dârü'l-kutübü'l-ilmîyye, 2. Basım, 1987.
- Sübki**, Bahâeddin. *Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2009.
- Şabâyek**, 'İd Muhammed. "*İstismârü'l-üslubu'l-'üdûlî*", el-Alûke (İnternet sitesi) 9/11 Ocak 2012.

- Şehristânî**, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 2023.
- Tahmâz**, Abdülhmid. *et-Tefsirü'l-mevzûî*. 8 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-kalem, 2. Basım, 2014.
- Tanrıverdi**, Eyyüp. “*Arap Cemreleri*”. Şarkiyat Mecmuası 26 (Ocak 2015), 127-155.
- Teftâzânî**, Sa'düddin. *Muhtasarü's-Sa'd alâ Telhîsi kitabı Miftâhi'l-ulûm*. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 2013.
- Teftâzânî**, Sa'ddin. *en-Niamu's-sevâbiğ fi şerhi'n-nevâbiğ*. b.y., Dârü'l-Âliye.
- Teftâzânî**, Sa'düddin. *el-Mütavvel şerhü Telhîsi Miftâhi'l-ulûm*. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 3. Basım, 2013.
- Takkûş**, Muhammed Süheyl. *Tarihu'd-devleti'l-Abbasîye*. Beyrut: Dârü'n-nefâis, 7. Basım, 2009.
- Uzun**, Tacettin. *Nevâbiğu'l-kelim Seçme Şiirleri ve Tercümeleri*. Konya: Kitap Dünyası yayınları, 1. Basım, 2013.
- Üşmûnî**, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed. *Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. Beyrut: Dârü'l-kitabı'l-Arabî, 1. Basım, 1955.
- Yılmaz**, Ferhat. *Buhârâ, Semerkand ve Neseף Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Zâvî**, Tahir Ahmed. *Muhtârü'l-kamûs*. Libya ve Tunus: ed-Dârü'l-Arabiye lil-kitab, 1998.
- Zebîdî**, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-Arûs*. 22 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 2012.
- Zehebî**, Şemsü'd-din Muhammed b. Ahmed. *Tarihü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-alâm*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1. Basım, 2005.
- Zemahşerî**, Mahmud b. Ömer. *el-Emkineh ve'l-miyâh ve'l-cibâl*. Bağdat: Matbaatü Se'dûn.
- Zemahşerî**, Mahmud b. Ömer. *el-Muhâcâtu bi'l-mesâili'n-nahviyye*. Bağdat: Matbaatü Es'ad, 1973.
- Zemahşerî**, Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl*. 10 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-irşâd, 1. Basım, 2021.
- Zemahşerî**, Mahmûd b. Ömer. *Esâsü'l-belâğa*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1998.
- Zemahşerî**, Mahmud b. Ömer. *Etvâku'z-zeheb fi'l-mevâizi ve'l-hutab*. Kahire, Dârü'l-fadîle.
- Zemahşerî**, Mahmûd b. Ömer. *Nevâbiğu'l-kelim*. Mısır: y.y., 1935.
- Zemahşerî**, Mahmud b. Ömer. *Nuketü'l-irâb fi ğarîbi'l-irâb fi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Kahire: Dârü'l-maarif.
- Zeydân**, Corcî. *Tarihu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2013.